

PAPER DETAILS

TITLE: TARİHİ SİİRLERLE DEĞERLENDİRMEK: AHBÂRÜ'D-DEVLETİ'S-SELCÛKİYYE'DE YER ALAN
MANZÛMELERİN İŞİĞİNDE XI.-XII. YÜZYILLARDA TÜRK-İSLÂM DÜNYASI

AUTHORS: Murat ÖZTÜRK,Pinar KAYA TAN

PAGES: 87-126

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2231070>

**TARİHİ ŞİİRLE DEĞERLENDİRMEK: AHBÂRÜ'D-DEVLETİ'S-
SELCÛKIYYE'DE YER ALAN MANZÛMELERİN IŞIĞINDA XI.-
XII. YÜZYILLARDA TÜRK-İSLÂM DÜNYASI**

**EVALUATING HISTORY WITH POETRY: THE TURCO-
ISLAMIC WORLD IN THE XITH AND XIITH CENTURIES IN THE
LIGHT OF THE MANZÛMAS IN AKHBÂR AL-DAWLA AL-
SALDJÛQIYYA**

Murat ÖZTÜRK *
Pınar KAYA TAN **

Öz

Manzûmelerin siyâsî, askerî ve sosyal tarih açısından değerlendirilmesi hâdiselerin edebî ve irfânî pencereden nasıl idrak edildiğini görmek adına bir fırsattır. V.-VI. (XI.-XII.) yüzyıllar arasında hüküm sürmüş, döneminin güçlü devletlerinden Büyük Selçukluların (431-552/1040-1157) ve 513 (1119) yılındaki Sâve Savaşı'ndan sonra tesis edilen Irak Selçuklu Devleti'nin tarihi üzerine Türkiye'de yapılmış kayda değer pek çok akademik çalışma bulunmaktadır. Bu minvalde, özelde Selçuklu ve genelde Ortaçağ tarihiyle ilgili bilimsel çalışmalar yapan araştırmacılar Sadruddîn el-

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/Türkiye, ozturkmk@istanbul.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5633-9578>

** Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Kırklareli/Türkiye, pinarkaya@klu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7025-399X>

Gönderim Tarihi: 23.08.2021

Kabul Tarihi: 23.11.2021

Hüseynî'nin *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye* isimli eserinden sıklıkla istifade etmektedirler. Bu yazının amacı; adı geçen eserde müellifin kaydettiği 18 manzûmenin sebep-i te'lifinin tespiti ve bu manzûmelerdeki maddî bilgi unsurlarının diğer târihî kaynaklarla mukâyese yolu ile tetkik edilmesidir. Böylece edebî metinlerin ifâde kabiliyetinden faydalanarak vukû bulan hâdiselerin nasıl gerçekleştiğini anlamak mümkün olacaktır. Ayrıca bu metinlerde târihî hakikatlerin ne kadar muhâfaza edildiğini tespit etmek Türk-İslâm dünyası hakkında yapılan bilimsel yayınlara yeni bir perspektif sunacaktır.

• Anahtar Kelimeler

Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye, Sadruddîn el-Hüseynî, Selçuklular, manzûmeler, Türk-İslâm dünyası

• Abstract

In addition to enabling the verseses to read a period in terms of political, military and social history, it is an opportunity to benefit from such records in medieval historical sources and to catch how the events were perceived from a literary and wise perspective. There are many remarkable academic studies in Turkey on the history of the Great Saldjûkids (431-552/1040-1157), one of the powerful states of the period, which ruled between the Vth-VIth (XIth-XIIth) centuries, and the Saldjûkid State of 'Irâk, which was established after the Battle of Sāvah in 513 (1119). In this respect, researchers who conduct scientific studies on Saldjûk and Medieval History in particular often benefit from Şadr al-Dîn al-Husaynî's work called *Akhbâr al-Dawla al-Saldjûqiyya*. The aim of this article is to determine the causes of 18 manzûmas recorded by the author in the aforementioned work and to examine the material information elements in these verseses by comparing them with other historical sources. Thus, it will be possible to understand how the events that took place took place by making use of the expressive ability of literary texts. In addition, determining how much historical truths are preserved in these texts will provide a new perspective to scientific publications about the Turco-Islamic world.

• Keywords

Akhbâr al-Dawla al-Saldjûqiyya, Şadr al-Dîn al-Husaynî, Saldjûkids, manzûmas, Turco-Islamic world

Kâşgar'dan Boğaziçi sâhillerine, Mâverâünnehir'den Yemen'e, Kafkaslardan Hicaz'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada egemen olan Büyük Selçuklular (431-552/1040-1157), Türklerin Ortaçağ'da tesis ettikleri en büyük devletlerden biridir. Türk ve İslâm dünyasında önemli bir rol oynayan Selçuklular, XI. yüzyıldan itibaren; Büyük Selçuklular, Kirman Selçukluları (440-583/1048-1187), Türkiye Selçukluları (467-708/1075-1308), Suriye Selçukluları (471-511/1079-1117) ve Irak Selçukluları (513-590/1119-1194) olmak üzere beş kol hâlinde teşekkül etmişlerdir. Selçukluların hüküm sürdüğü dönemde ise komşu coğrafyalarda; Bizans İmparatorluğu (330-1453), Abbâsîler (132-656/750-1258), Karahanlılar (225-608/840-1212), Gazneliler (352-582/963-1186), Fâtımîler (297-567/909-1171), Haçlı Devletleri gibi siyâsî oluşumların yanı sıra atabeglikler ve beylikler de bulunmaktaydı. Dolayısıyla Selçuklular devri, mezkûr bu siyâsî yapıların tamamı ile müşterek bir tarihin parçası olarak ele alınmalıdır.

Selçukluların tarihi üzerine kayda değer birçok akademik çalışma mevcuttur ve bu araştırmalar doğrultusunda târihî kaynaklarda bulunan şiirlerden hareketle Türk-İslâm dünyasının V.-VI. (XI.-XII.) yüzyıllardaki tarihiyle ilgili çeşitli tetkiklere göreceli olarak rastlamak mümkündür. Bununla birlikte ilgili asırların aydınlatılmasında literatür dâhilinde olan manzûmelerden yeterince istifâde edilmediği de âşikârdır.

Manzûmelerin yalnızca edebiyat tarihi için birer materyal olarak görülmesi mâkul görünmemektedir. Zira ilgili edebî türün aynı zamanda siyâsî, iktisâdî hattâ askerî tarih zâviyesinden bir dönem okumasına imkân sağlayacağı da göz önünde bulundurulmalıdır. Bu noktada Ortaçağ tarihi kaynaklarında şiirlerin kullanılması siyâsî ve içtimâî hâdiselere ışık tutacaktır. Nitekim manzûmelerden yola çıkılarak değerlendirilmelerin yapılması ve diğer kaynaklarla karşılaştırma yapılarak olayların ele alınması en doğru olandır. Diğer yandan mukâyese esâsına münâsip bir şekilde yapılan tercüme ve tespit faaliyetlerinin güçlükleri muhakkak olacaktır.

Bu yazıda, Selçuklu tarihi alanında incelemelerde bulunan Türk ve yabancı araştırmacıların dâima bir başvuru kaynağı olarak ittihaz ettikleri, Sadruddîn el-Hüseynî tarafından te'lif edilen *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*'de yer alan şiirler ele alınmış ve mısraların ihsas ettiği mâlûmat çerçevesinde Türk-İslâm dünyasıyla ilgili birtakım yeni bilgi ve tespitlerin ortaya konulması amaçlanmıştır.

VI. (XII.) yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı ve döneminin önde gelen âlimlerinden olduğu anlaşılan Sadruddîn Ali b. Nâsır el-Hüseynî'nin (ö. 590/1194'ten sonra) hayatı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. *Zübdetü't-tevârih*

adlı eseri günümüze müstakil olarak ulaşmamışsa da, ismi bilinmeyen bir müellifin 622 (1225) yılından sonra kaleme aldığı *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkıyye* adlı çalışmada iktibasta bulunması sâyesinde zamanımıza ulaşmıştır.¹ Fakat bununla berâber orijinal yazma nüshası British Museum'da bulunan ve el-Hüseynî'ye isnâd edilen eserin te'lifi ile yazarı hususu tartışmalara sebep olsa da, *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkıyye*'nin İslâm tarihinin oldukça mühim bir devresine âit büyük bir boşluğu dolduran kıymetli içeriği söz konusu bütün tartışmaları gölgede bırakmıştır.²

Hem siyâsî hem de sosyal ve toplumsal alanlarda Selçuklu ile Ortaçağ tarihi üzerine araştırma faaliyetlerinde bulunanlar el-Hüseynî'nin eserinden sıklıkla istifâde etmektedirler. Nitekim bilhassa edebî çalışmalarda ve dîvanlarda dönemin hükümdârları, devlet adamları ile önemli kumandanlarının târihî rollerinin yanı sıra şahsî hayatlarına da yer verilmekte, bunun neticesinde de kıymetli bilgiler gün ışığına kavuşmaktadır. Bu gerçeklikten hareketle birincil kaynaklardaki beyit, kasîde, mersiye gibi çeşitli edebî türlere âit unsurlara değinmek ihtiyâcı zuhur etmektedir.

Eserin Arapça neşri, Türkçe ve İngilizce lisanlarında tercümeleri bulunmakla berâber, şiir olarak nitelendirilebilecek manzûmeler günümüze kadar munfasıl bir şekilde ele alınmamıştır. *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkıyye*'nin Türkçe çevirisinde Arapça neşrinde mevcut olan bütün şiirler bulunmamaktadır. Öte yandan Arapça yazımı olsa dahi bâzı şiirlerin tercümesine de yer verilmemiştir. Bu durumdan mütevellit öncelikle eserdeki şiirler tespit edilmiş ardından hem orijinal yazılışı hem de Türkçe çevirisi bir arada verilerek mukâyese edilebilecek şekilde bir üslup tâkip edilmiştir. Nitekim her şiir ile ilgili olarak da yazılış gâyesinin tespiti, beyitlerdeki mâlûmatın târihî gerçeklikler ve diğer kaynaklarla kıyaslanarak tetkik edilmesi bu araştırmanın yazılış amaçları arasında yer almaktadır. Böylelikle şiirler sâyesinde farklı ve kültürel bilgilere de ulaşarak Selçuklu târihî açısından büyük önemi hâiz eserden her cihetiyle istifâde edilmesi Türk-İslâm tarihinin bu mühim safhasının anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Yukarıda zikredildiği üzere makalede *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkıyye*'de tespit edilen şiirlerin Arapçasına ilâveten Türkçe tercümesi de sunulacak ve aynı zamanda diğer kaynakların da verdiği bilgiler ışığında eserdeki şiirler târihî gerçekliğinin sağlaması bağlamında sırasıyla ele alınıp değerlendirilecektir. Çalışmada 18 şiir bulunmaktadır ve ilki aşağıdaki gibidir:

¹ Müellif hakkında bkz. (Cahen, 1969; Bosworth, 2004, C. 12, suppl., p. 378; Özgüdenli, 2016).

² Eserin müellifi ve te'lifi hakkındaki tartışmalar için bkz. (el-Hüseynî, 1943; a.mlf., 2011; Ayaz, 1985; Bosworth, 2004, C. 12, suppl., p. 378).

أَفُوتُ مَعَاهِدَهُمْ وَشَطَّ الْوَادِي	فَبَقِيْتُ مَقْتُولًا وَشَطَّ الْوَادِي
غَرَ الْأَعَادِي مِنْهُ رَوْنَقَ بَشَرِهِ	وَأَفَادَهُمْ بَرْدًا عَلَى الْأَكْيَادِ
هَيْهَاتَ لَا يَخْدَعُهُمْ إِيْمَاضُهُ	فَالْغَيْظُ تَحْتَ تَبَسُّمِ الْأَسَادِ

Vâdînin kıyısındaki meskenler ıssız kaldı,
Ben de orada, vâdîden çok uzakta, bir ölü gibi kaldım.
Yüzünün parlaklığı düşmanlarını yanılttı,
Yüreklerine bir ferahlık getirdi.
Ne kadar da yanlış oysa! Yüzünün nuru aldatmamalıydı onları,
Çünkü aslanların gülümseyişinin altında öfke yatardı!
(el-Hüseynî, 1933, s. 24; 1943, s. 17; Bâharzî, 1414/1993, C. 2, s. 805)

el-Hüseynî, bizzât eserinde Büyük Selçuklu Veziri Amîdülmülk Kündürî'yi³ (ö. 456/1064) metheden bu dizelerin yazılış amacı hakkında mâlûmat vermektedir. Buna göre devrin önemli şâir, edip ve münşîlerinden olan Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan el-Bâharzî (ö. 467/1075)⁴ Kündürî'nin Bağdat'ta Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in (431-455/1040-1063) veziri olarak görev yaptığı sırada ziyâretine gelmişti. Vezir Kündürî, Bâharzî'ye hil'at vermiş ve ertesi gün de yanına gelmesini istemesi üzerine vezir ile görüşen Bâharzî, yukarıda zikri geçen şiirini ona sunmuştu. Kündürî de etrafındaki Arap Emîrlere "Acem'de böyle şâirler vardır, sizde de böyle şâirler var mıdır?" demiş ve ardından da Bâharzî'ye 1.000 dinar verilmesini emretmiştir (Bâharzî, 1414/1993, C. 2, s. 801-805; el-Hüseynî, 1943, s. 16-17). Nitekim devlet erkânının kendileri hakkında kaleme alınan methiye ya da şiirlere îtibar ettiği ve bu tarz faâliyetlerde bulunan şâirlerin ödüllendirildiği ana kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Amîdülmülk Kündürî'nin hadım edilmesi üzerine Bâharzî'nin kaleme aldığı ve onun en güzel şiirlerinden biri olarak kabul edilen tesliyetnâmesine de (Talu, 1991, C. 4, s. 474) el-Hüseynî eserinde yer vermiştir. Bâharzî ve el-Hüseynî hâricindeki bâzı müellifler tarafından da vurgulanan dizeler şu şekildedir:

قَالُوا مَا السَّلْطَانُ عَنْهُ بَعْدَكُمْ	سَمَةُ الْفُحُولِ وَكَانَ قَرْمًا صَائِلًا
قُلْتُ اسْكُتُوا فَالْآنَ زَادَ فُحُولُهُ	لَمَّا اغْتَدَى مِنْ انْتِثِيهِ عَاطِلًا

³ Selçuklu Veziri hakkında ayrıca bkz. (Alican, 2018; Demirci, 2019, s. 221-239; Özaydın, 2002, C. 26, s. 554-555).

⁴ Hayatı hakkında bkz. (İbn Hallikân, 1397/1977, C. 3, s. 387-389; Zehebî, 1417/1996, C. 18, s. 363; Sübkî, 1383-1396/1964-1976, C. 5, s. 256-257; Talu, 1991, C. 4, s. 474).

قالفل يأنف أن يسمي بعضه أنثى لذلك جذه مستأصلا

Dediler ki, yokluğunda sultan erlik nişânelerini söküp attı,

Oysa önceden kıışımsı bir aygırdı.

Bense dedim ki Susun, bakın reculiyyeti arttı

Husyelerinden ayrıldı ayrılalı.

Bir aygır kadınsı husûsiyetler yüklenmeyi gururuna yediremez ya hani,

İşte bu yüzden zekerini kökünden kesti.

(Bâharzî, 1414/1993, C. 2, s. 798-800; el-Hüseynî, 1933, s. 24; 1943, s. 17; İbnü'l-Esîr, 1424/2003, C. 8, s. 365; İbn Hallikân, 1397/1977, C. 5, s. 141-142; Hindûşah es-Sâhibî, 1357, s. 261)

Kaynaklarda Kündürî'nin Tuğrul Bey'e ihâneti yüzünden hadım edildiğine veya korkusundan kendisini hadım ettirdiğine dâir mâlûmat da bulunmaktadır. Bu rivâyetlere göre, Tuğrul Bey şahsı adına Kündürî'ye bir hanıma nikâh kıyılması için vekâlet vermiş, veziri ise izdivaca tâlip olunan o kadınla kendisi evlenerek Tuğrul Bey'e ihânet etmişti. Bunun üzerine sultan onu hadım ettirmekle berâber vezirlik görevine son vermeyerek Kündürî'yi yanında tutmuştu (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 92; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 10, s. 46; Bündârî, 1943, s. 30; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1998, s. 15). Bu husustaki bir diğer rivâyet ise, vezirinin evliliği hususu sâdece onu çekemeyenlerin çıkardığı bir şâyia olup, Kündürî'nin sultan tarafından öldürülme korkusuyla bizzat kendi isteğiyle hadım edilmek istediğine dâirdir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 10, s. 46). el-Hüseynî, hâdisenin Sultan Alparslan (455-465/1063-1072) döneminde yaşandığını zikretmesine rağmen (1943, s. 17) vezirin, Alparslan tahta çıktıktan kısa bir süre sonra öldürülmesi ve diğer târihî kaynaklardaki bilgiler bu düşünceyi mümkün kılmamaktadır. Aksine mezkûr olayın vezir olmadan önceki devirde yaşanmış olduğu düşünülür. Nitekim henüz Tuğrul Bey'in saltanatının başlarında Kündürî Hârizm'i idâre etmesi için tâyin edilmişti. Tuğrul Bey, yaşanan her şeye rağmen liyâkatına güvendiği Kündürî'yi muhtemelen emîr-i şikâr⁵ olarak atamış, *Dîvânü'r-resâil*'de⁶ kâtip olarak çalışmasının ardından 447 yılında (1055-1056) vezir olarak görevlendirmişti (Hindûşah es-Sâhibî, 1357, s. 261; Köymen, 1976, s. 94; Özaydın, 2002, C. 26, s. 554-555).

⁵ Sultana av esnâsında eşlik eden kumandan olan emîr-i şikâr hakkında bkz. (Merçil, 2011, s. 127-129; Hacıgökmen, 2012, s. 36-45; Kesik, 2021, s. 99).

⁶ Selçuklu Sultanlarının öteki devletler ve eyâletler ile olan yazışmalarını, hükümdarların fermanlarını ve devletin çeşitli görevlilerinin tâyin vesikalarını hazırlamak ile uğraşan müessesese hakkında bkz. (Merçil, 2015, s. 64-70; Kesik, 2021, s. 59-61).

Bununla birlikte Kündürî'yi çekemeyen devlet görevlilerinin sultana tesir etmiş olmaları muhtemeldir. Zira birazdan zikredilecek şiirde vezir görevini îfâ ederken aleyhine düzenlenen komplolar sebebiyle gözden düşüşünü açık bir şekilde ifâde etmiştir.

الموت مُرٌّ ولكنى إذا ظمئت	نفسى إلى العزِّ مستحلٍ لمشربه
وزارةً باض في رأسي وساوسها	تدور فيه وأخشى أن تدور به
إن كان بالناس ضيق من منافستي	فالموت قد وسع الدنيا على الناس
مضيت والشامت المقبور يتبعني	كل لكأس المنايا شارب حاسي

Ölüm acı olsa da ancak susamışsa
Şerefe ruhum, içmesi hoş olur.
Vezirliğe dâir düşüncelerle dolup taşarken aklım
Ben de başımın onlarla dönmesinden korkarım.
İnsanlar benimle rekâbette darlanıyorsa
Bilsinler ki ölüm dünyayı genişletmiştir onlara.
Yürüyorum, ıstırapımdan haz duyan da mezara kadar arkamda;
Nitekim, herkes ölüm şarabından bir yudum tadacaktır.⁷

Selçuklu Veziri Kündürî azledilip tutuklandıktan sonra bu şiiri okumuştur. Nitekim kaynaklarda bu dizelerin Kündürî'ye âit olduğu zikredilmektedir (Sibt İbnü'l-Cevzî, 1998, s. 15; Hindûşah es-Sâhibî, 1357, s. 265). Belâgatı, kâtipliğinden itibâren Arapça ve Farsça lisanlarındaki mahâreti, devrin önemli şâirleri ve âlimleriyle dostlukları vezirin şâirlik yönünü de kuvvetlendirmiş görünmektedir. Tuğrul Bey'in vefâtından sonra taht mücâdeleleri başlayınca, Kündürî önce Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı desteklemiş ve hattâ Alparslan'a Horasan'da kalması yönünde nasihatte bulunmuş, ancak Alparslan başkent Rey'e yaklaştığında ise fikir değiştirerek onun yanında yer almıştı. Fakat Alparslan Rey'e gelerek tahta çıktıktan sonra ilk başta Kündürî'nin bu davranışını görmezden geldiyse de çok geçmeden onu görevden uzaklaştırarak Nizâmülmülk'ü (ö. 485/1092) vezirlik

⁷ Bu dizeler el-Hüseynî'nin eserinde (1933) 25 numaralı sayfada yer almaktadır. İlk kıtasından sonra "ve devam eder" şeklinde ikinci kıta verilmiştir. Türkçe tercümesinde ise şiirin ikinci kıtası mevcut değildir. Bu açılardan birbirini tamamlayan iki ayrı şiir olarak da düşünülebilir. Krş. Bâharzî'de (1414/1993, C. 2, s. 805) şiirin ilk dördlüğü yer almaktadır. Sibt İbnü'l-Cevzî'de (1998, s. 15-16) şiirin tamamı yer almakta olup hattâ ikinci kıtasını da ölüm anında vezirin söylediği belirtilmiştir. Zehebî, (1417/1996, C. 18, s. 114) ise ilk kıtayı vermemiş; ikinci dördlüğü vermiştir. Hindûşah es-Sâhibî'de, (1357, s. 265) ilk dördlük yer almaktadır.

vazîfesine atamıştı. Kündürî ise bir müddet sonra Sultan Alparslan'ın emriyle 456 (1063-1064) yılında tevkif edilmiştir.⁸

Nüfuz ve kudretini Kündürî ile paylaşmak istemeyen Nizâmülmülk, onun kıvrak zekâsı ve ileri görüşlülüğünden dolayı kendisiyle rekâbete girmesinden endişe etmekteydi. Diğer emîrlerle de işbirliği yaparak Kündürî'nin katledilmesi için gerekli şartları oluşturmaya başladı ve Sultan Alparslan'ı sabık vezirin katledilmesi hususunda iknâ etti (Râvendî, 1999, C. 1, s. 115; Zahîrüddîn-i Nîsâbûrî, 2004, s. 21; Reşîdüddin, 2010, s. 110; Mîrhând, 1339, C. 4, s. 264; Hândmîr, 1317, s. 149; Kızıldaş, 2018, s. 74-75; Özaydın, 2002, C. 26, s. 554-555). Bûndârî (ö. 643/1245): *"Amîdülmülk, azledilip, işlerinden el çektilirip, hapsedildiği yere nakledilince Nizâmülmülk'ün işi yoluna girdi (düzeldi), güneşinin ziyâsı parladı, nefîs isteklerini elde etti, sancağı (dağı) yükseldi, kalemi yürüdü mevkii yüceldi, siyâseti dal budak saldı, kılıcı kesti ve bulutu şimşeklendi!"* (1943, s. 30) diyerek Kündürî'nin gözden düşüşünün Nizâmülmülk'e olan olumlu tesirlerini zikretmektedir. Kündürî, katledilmesine yakın cellâda Nizâmülmülk'e haber vermesi için şu mesajı yollamıştı: *"Türklerle vezir ve divân erbâbını öldürmeyi öğretmekle ne kadar kötü bir iş yaptın! Başkası için kuyu kazan, kazdığı kuyuya kendi düşer!"*⁹ Kündürî'nin okuduğu dizeler de bu bilgileri destekleyici niteliktedir. Nitekim o, vezirlik görevine devam etmesini istemeyen ve kendisine tahammül edemeyen rakipleri tarafından böyle bir âkıbetle süreklediğini vurgulamış; hattâ onların da aynı âkıbetle yüzleşeceklerini dizelerinde kaleme almıştır. Nitekim Nizâmülmülk her ne kadar uzun yıllar başarıyla vezirlik görevini sürdürmüşse de görevinin bilhassa son dönemlerinde onun hakkında da eleştiriler ve şâyialar yayılır olmuş hattâ bâzı söylentiler sebebiyle Sultan Melikşah ile arası kimi zaman açılmıştır (Kafesoğlu, 1973, s. 177-184).

el-Hüseynî'de geçen bir diğer şiir şöyledir:

وَعَمَّكَ أَذْنَاهُ وَأَعْلَى مَحَلُّهُ
قَضَى كُلَّ مَوْلَى مِنْكُمْ حَقَّ عِبْدِهِ
وَبَوَّاهُ مِنْ مَلِكِهِ كَنْفًا رَحْبًا
فَخَوَّلَهُ الدُّنْيَا وَخَوَّلَتْهُ الْعُقْبَى

Yanına alıp hâdim kıldı onu amcan (Tuğrul) yüceltip mevkiini,
Hanlığında başını sokacak ferah bir yer verdi.

⁸ Kündürî'nin gözden düşüşü ve tevkif edilmesi hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 10, s. 46; Bûndârî, 1943, s. 28-29; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1998, s. 16-20; Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, 2010, s. 110-111; Hindûşah es-Sâhibî, 1357, s. 264-266; Özaydın, 2002, C. 26, s. 555).

⁹ Râvendî, (1999, C. 1, s. 116) *"Vezir öldürülmekle dünyaya kötü bir bid'at, çirkin bir kâide getirdin. Ümit ederim ki bu âdeti bizzat kendin ve çocukların üzerinde görürsün!"* dediğini zikretmiştir. (Krş. el-Hüseynî, 1943, s. 17; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 10, s. 46; İbn Hallikân, 1397/1977, C. 5, s. 142).

Siz efendiler (Tuğrul ve Alparslan) kullarınızın haklarını verdiniz.
O ona bu dünyayı, sen de ona ukbâyı bahşettiniz.
(el-Hüseynî, 1933, s. 26; 1943, s. 18)

el-Hüseynî, muhtelif eserlerde de yer almış olan Bâharzî'nin bu şiirini Sultan Alparslan'a hitâben yazdığını zikretmiştir (Krş. İbnü'l-Esîr, 1424/2003, C. 8, s. 365; İbn Hallikân, 1397/1977, C. 5, s. 142; Hindûşah es-Sâhibî, 1357, s. 266). Amîdül-mülk Kündürî'nin öldürülmesinden bahseden kimi târihî eserlerde bu beyitler şiir olarak verilmemişse de Kündürî'nin "*Amcan Tuğrul Bey bana bu dünyada vezirlik verdi, sen ise beni öbür dünyada şehitlik mertebesine ulaştırdın.*" ifâdelerini son sözlerine ekleyerek Alparslan'a haber ulaştırdığı bilgisi geçmektedir (Zahîrüddîn-i Nîsâbü'rî, 2004, s. 22; Reşîdüddin, 2010, s. 111; Hamdullah el-Müstevfî, 2018, s. 345; Mîrhând, 1339, C. 4, s. 264; Hândmîr 1317, s. 149; Piyadeoğlu, 2017, s. 66).

Tuğrul Bey Nîşâbur'u fethedince (429/1038) Kündürî ve Bâharzî gibi öğrenciler yetiştirmiş olan devrin âlimlerinden Muvaffak Hibetullah b. Muhammed'den (ö. 440/1048-1049) kendisine Arapça ve Farsçaya vâkıf bir kişiyi kâtiplik vazîfesi için tavsiye etmesini istemişti. Bu vesîleyle devlet bürokrasisine giren Amîdül-mülk Kündürî, Sultan Tuğrul'un yakınları arasında yerini alarak kısa sürede makam sâhibi biri olarak yükselmişti (el-Hüseynî, 1943, s. 16; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 10, s. 45; Bündârî, 1943, s. 30; Hindûşah es-Sâhibî, 1957, s. 261; Taneri, 1967, s. 87; Özaydın, 2002, C. 26, s. 554-555). Mehmet Altay Köymen, "*Hükûmetin başı olan Vezir Amîdül-mülk Kündürî, teşrîfatta, sultan ve hânedan âzasından sonra üçüncü yeri işgâl etmekte; buna karşılık, ister boy beyliğinden gelme olsunlar, isterse gulâm sistemine göre yetişmiş bulunsunlar, bütün kumandanlardan önce gelmektedir.*" (1976, s. 97) diyerek vezirin kudretli pozisyonuna işâret etmektedir. Ancak şiirde zikredildiği üzere Sultan Alparslan döneminde gerek kendi hatalı tasarrufları gerek de devlet ricâlî ve emîrlerin komploları netîcesinde gözden düşerek katledilmiştir.

من المزن هطالة تنسجم	سقى ليلنا بأعالي الربا
وقلنا لما يكره الله نم	سهرنا على سنة العاشقين
إذا رب الورى قد علم	وما خيفتي من ظهور الورى

Tepeler üstünde geçirdiğimiz geceleri,
Hiç dinmeyen yağmur yağıp ıslatsın!
Uykusuz geceler geçirdik tutkun âşıklar gibi,
Allah'ın sevmediği şeye de 'Uyu!' dedik.

Öğrensin herkes [Aşkımı], korkum yok ki,
Nasılsa biliyor insanların Rabbi her şeyi!
(el-Hüseynî, 1933, s. 62; 1943, s. 42)

Hem Tuğrul Bey hem Alparslan hem de Sultan Melikşah'ın (465-485/1072-1092) saltanatının ilk yıllarında Abbâsî Hilâfeti'nin başında olan Kâim-Biemrillâh'ın (422-467/1031-1075) siyâsî faaliyetleri *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye'* de sıklıkla zikredilmiştir. Bununla berâber el-Hüseynî, aynı zamanda âlim olan ve edebiyatla ilgilenen Abbâsî Halifesi'nin meziyetlerini sıralarken onun tarafından yazıldığı rivâyet edilen bir şiire eserinde yer vermeyi ihmâl etmemiştir. Nitekim Abbâsî Halifesi'nin şâirlik yönü ve belâgat sâhibi oluşu muhtelif târihî kaynaklarda da vurgulanmış; (Zehebî, 1417/1996, C. 15, s. 152; İbn Kesîr, 1995, C. 12, s. 233; Süyûtî, 1424/2003, s. 329; Özeydî, 2001b, C. 24, s. 210-211) hattâ kendisinin yazdığı diğer şiirlerden örneklere de yer verilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 36; Safedî, 2004, C. 17, s. 20-23; Kütübî, 1973, C. 2, s. 157-158; İbn Kesîr, 1995, C. 12, s. 184-185; Kaymak, 2014, s. 289). Hilâfetin kullandığı ana lisanın Arapça olması tabîî ki asıl faktör olmakla birlikte, belki de bu sebeple Selçuklu tarihinin geneline bakıldığı zaman halifelik kurumu ile yapılan temaslarda Arapça bilgisi iyi olan, belâgat sâhibi şahsiyetler temâyüz etmekteydi.

ألم تر هذا العلم كان مشتتاً
فجمعته هذا المغييب في اللحد
فأنشرها قصد العميد أبي سعد
كذلك كانت هذه الأرض مينة

Görmedin mi, dağınık hâldeki bu ilmi
Derleyip topladı mezardaki bu kişi!
Nitekim bu dünya da ölü ve verimsizdi,
Onu hayata döndürdü Amîd Ebû Sa'd'ın gayretleri!
(el-Hüseynî, 1933, s. 69; 1943, s. 47)

Selçuklu devlet görevlilerinden ve Sultan Melikşah'ın dîvanında müstevfî olarak görev yapmış olan Şerefülmülk Ebû Sa'd Muhammed b. Mansûr el-Hârezmî (ö. 494/1100-1101), 459 (1066-1067) yılında Bağdat'ta bulunduğu sırada¹⁰ İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767-768) kabrinin üzerine bir türbe ve yanına da bir

¹⁰ Sultan Alparslan devrine rastlayan bu tarihte Şerefülmülk Ebû Sa'd'ın Bağdat'ta amîd olarak görev yaptığı rivâyet edilmektedir. Bkz. (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1992, 15; Köymen, 2001, C. 3, s. 212).

medrese inşâ ettirmişti. el-Hüseynî'nin, İmâdüddin el-İsfahânî'den¹¹ (ö. 597/1200-1201) aldığı nakillere göre Şerefülmülk Ebû Sa'd, Bağdat'a geldiği sırada Nizâmülmülk'ün görevlendirdiği bazı kişilerin Nizâmiye Medresesi inşâsına başladıklarını görmüştü. Şerefülmülk, buradaki şahıslara iktidâ ederek hızlıca îmara başladı (Bündârî, 1943, s. 32; el-Hüseynî, 1943, s. 47). Hattâ bu külliye'nin içerisinde yer alan medrese, Nizâmiye'den daha evvel açıldığı için Bağdat'ta kurulan ilk Selçuklu Medresesi olmuştu (Uluçam, 1991, C. 4, s. 301-302). el-Hüseynî, Nizâmülmülk'ten bahsederken aynı zamanda Selçuklu Veziri'nin arkadaşları arasında yer alan Selçuklu Emîri Şerefülmülk Ebû Sa'd'dan söz etmeyi ihmâl etmemiş ve onun gayretleriyle yaptırılmış olan Ebû Hanîfe'nin türbesinde yazılı olan mezkûr şiire eserinde yer vermiştir (el-Hüseynî, 1943, s. 47; Krş. Bündârî, 1943, s. 32).

Şâir Şerîf Ebû Câfer el-Beyyâzî¹² (ö. 468/1075-1076) tarafından yazıldığı rivâyet edilen şiirde, Selçuklu devlet ricalinden Şerefülmülk Ebû Sa'd'ın ismi zikredilmiş ve onun ihsanlarıyla bu türbenin tesis edildiği de vurgulanmıştır. Ayrıca hayatı boyunca ilmî faaliyetlerle ilgilenen, İslâmî ilimlere büyük katkıları olan Ebû Hanîfe'nin kabrinin ve çevresinin külliye'den önce cansız, bakımsız olduğu ve Şerefülmülk Ebû Sa'd'ın burayı yeniden canlandırıp ihyâ ettiğine dikkat çekilmiştir.

كان الوزى نظام الملك لؤلؤة
جَلَّتْ فلم تعرف الأيام قيمتها
مكونة صاغها الرحمن من شرف
فردّها غيراً منه الى الصدف

Vezir Nizâmülmülk saklı bir inci-ydi.
Rahman'ın şan şereften şekillendirdiği.
Asâleti yüceydi ama devir bilmedi kıymetini,
O da [kıymetini] kıskanıp kabuğuna koydu onu geri.
(el-Hüseynî, 1933, s. 71; 1943, s. 49)

¹¹ Bündârî tarafından *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-usra* adıyla ihtisar edilen eserin müelliflerinden İmâdüddin el-İsfahânî hakkında bkz. (Şeşen, 2000, C. 22, s. 174-176).

¹² Şâir hakkında bkz. (İbn Hallikân, 1397/1977, C. 5, s. 197-199; Zehebî, 1417/1996, C. 18, s. 409-410).

Müellif, Büyük Selçuklu tarihinin ve Ortaçağ'ın mütemeyyiz devlet adamı Nizâmülmülk'ün siyâsî faaliyetlerine, hayır işleri ve fazîletlerine eserinde sıkça temas etmiştir. Vezirin vefâtını aktarırken de Şiblûddeve Ebü'l-Heycâ Mukâtil el-Bekrî'nin¹³ (ö. 505/1111-1112) şiirine¹⁴ yer vermiştir.

Selçuklu kültür ve medeniyetine büyük tesirleri olan vezir, şüphesiz şâirler tarafından eserlerinde her dâim övgüyle bahsedilmiştir. Nitekim burada da Nizâmülmülk şeref, haysiyet sâhibi oluşu yanında güzel ahlâkı ve sâhip olduğu nice hasletleriyle paha biçilemez nitelikte nâdir bir inciye benzetilmiştir. İncinin kabuğuna geri dönmesi ise şiirin vezirin vefâtına duyulan derin üzüntüyle kaleme alındığını göstermektedir. Kendisinin kıymetinin o devirde anlaşılamadığına dâir sitemler de dizelerde yer almaktadır. Nitekim Selçuklu Veziri ile Sultan Melikşah'ın arası özellikle son yıllarda açılmıştı ve bu durumun oluşmasında pek çok faktörün etkisi bulunmaktaydı. Özellikle de uzun süren vezirliğinden ve devlet yönetimine tam anlamıyla hâkim olmasından dolayı bâzı devlet adamları Nizâmülmülk'ü sultana şikâyet etmiş ve her geçen gün vezire muhâlif olanların sayısı artmıştı. Nihâyetinde katledilmesiyle de Selçuklu tarihinde devletin en geniş hududlara ulaşmasında büyük yararlılıklar gösteren vezirin rolü sona ermişti.¹⁵

قد عرقنا في الشرب والسكر حتى لم نفكر في سنقر وبران
ما ظفروا بالبيذق الفرد في الدست ولكن قد أسلم الرخان

Öyle olmuşuz ki mestî-i şarâba müstağrak,
Aksungur ile Bozan'ı hiç düşünmedik.
Satrançta tek bir [piyâde], bile elimize geçmedi
Ama iki kale de teslim edildi.
(el-Hüseynî, 1933, s. 76; 1943, s. 53)

¹³ Nizâmülmülk'ün yakınlarından olup evlilik bağıyla da akrabası olan Şiblûddeve Ebü'l-Heycâ Mukâtil el-Bekrî'nin hayatı ve şiirlerinden örnekler için bkz. (İbn Hallikân, 1397/1977, C. 5, s. 257-260).

¹⁴ Şiir diğer târihî kaynaklarda da bulunmaktadır. Krş. (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 307; İbnü'l-Esîr, 1424/2003, C. 8, s. 479; 1987, C. 10, s. 178; İbnü'l-Adîm, 1982, s. 61; İbn Hallikân, 1397/1977, C. 3, s. 130; İbn Kesîr, 1995, C. 7, s. 281; Kesik, 2018, s. 73).

¹⁵ Sultan Melikşah ve Veziri Nizâmülmülk arasında yaşanan gerginlik hakkında bkz. (Mîrhând, 1339, C. 4, s. 283-285; Kafesoğlu, 1973, s. 177-187; Köymen, 2018, C. 2, s. 138-141; Kesik, 2018, s. 69-71; Özeydin, 2007a, C. 33, s. 194-196).

el-Hüseynî'nin eserinde bulunan bir diğer şiir ise müellifin açıklamasına göre Sadr İmâdüddin'in (?) meşhûr Selçuklu Emîrleri Kâsimüddeve Aksungur (ö. 487/1094) ve Bozan'ın (ö. 487/1094) katledilmeleri sebebiyle kaleme aldığı dizelerdir.¹⁶

Sultan Melikşah, büyük emîrlerinden Atsız b. Uvak'ın (ö. 471/1079) Fâtımîler (297-567/909-1171) karşısında Kahire yakınlarında yenilgiye uğradığını haber alınca bölgedeki fetihleri tamamlamak üzere kardeşi Tutuş'u (471-488/1079-1095) Suriye'ye göndermişti. Atsız b. Uvak'ı öldürten Tutuş, kısa sürede Atsız'ın hâkimiyetindeki Dimaşk, Kudüs, Akkâ, Sûr, Taberiye gibi şehirlere de hâkim olarak Suriye Selçuklu Devleti'nin de (471-511/1079-1117) temellerini atmıştı (Kafesoğlu, 1973, s. 26-27; Sevim, 1989, s. 50-65; el-Azhari, 1997, s. 60-78; Özaydın, 2012, C. 41, s. 446-449).

Çok geçmeden Kuzey Suriye ve Güney Anadolu'da Selçukluların başarılı seferleri ve fetihleri neticesinde Antakya, Urfa, Halep gibi müstahkem kentler ele geçirilmiş; Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın memlûkü olan Kâsimüddeve Aksungur Halep Vâlisi, yine devrin önde gelen kumandanlarından Bozan da Urfa Vâlisi olarak tâyin edilmişti. İbnü'l-Adîm'in (ö. 660/1262) Kâsimüddeve Aksungur ile ilgili olarak vermiş olduğu mâlûmat dikkat çekicidir. Bu bilgiye göre; Aksungur Halep'e atandıktan sonra şehrin idârî işleri düzene girmiş, hiçbir hükümdarın başaramadığı büyük bir egemenlik ve otorite kurmuş, Halep'te ikâme edenlere büyük yakınlık göstermişti. Halk da onun bu sevgisini karşılıksız bırakmamış ve Aksungur'a fazlasıyla îtibar göstermişti. O, kentteki bâzı yöreleri îmar etmiş, yollarda güvenliği sağlamış, haydutluk edenlere göz açtırmamış ve halkın duâlarla adını andığı pek çok hayır işini gerçekleştirmişti (İbnü'l-Adîm, 1982, s. 70).

Ancak çok geçmeden Sultan Melikşah'ın 485 (1092) yılındaki ânî vefâtı bölgedeki dengeleri değiştirmiş ve Tutuş, Büyük Selçuklu Sultanı olabilme hayaliyle bâzı teşebbüslerde bulununca tek başına onunla mücâdele edebilecek güce sâhip olamayan Aksungur ve Bozan gibi kudretli emîrler de kendisiyle anlaşma yolunu tercih etmişlerdi. Fakat daha sonra bu emîrler, Tutuş'un halka ettiği zulümlerden rahatsızlık duyarak yaşanan hâkimiyet mücâdelelerinde Sultan Melikşah'ın oğlu Berkayaruk'a (485-498/1092-1104) destek vermeye başladılar. Âzerbaycan üzerinden Sultan Berkayaruk'a doğru ilerleyen Tutuş ise emîrlerin bu hareketiyle zor durumda kalmış ve ordusunu güçlendirmek amacıyla geri

¹⁶ el-Hüseynî, (1943, s. 53) dizelerin Sadr İmâdüddin'e âit olduğunu zikreder; Bündârî, (1943, s. 85-86) şâirin, iki Selçuklu Emîri'nin katli üzerine Farsça olarak söylediklerinden bir parça olarak mezkûr dizeleri vermiştir. Krş. (Sevim, 1990, s. 84).

dönmüştür. Bununla birlikte kısa süre içinde topladığı kuvvetlerle saltanatı ele geçirmek üzere yeniden harekete geçen Tutuş, Dımaşk'tan Halep istikâmetinde yola çıktı. Bu haberi alan Kâsimüddeve Aksungur ve Bozan, güçlerini birleştirmelerine ve Sultan Berkayaruk tarafından gönderilen yardımcı kuvvetlerin kendilerine katılmalarına rağmen Halep yakınındaki çetin mücâdelede hezîmete uğramışlardır. Yaşanan gelişmeler mûcibince Tutuş önce Aksungur'u, ardından da aldığı yenilgiye karşın Halep'e geçerek şehri müdâfaa etmeye çalışan Emîr Bozan'ı öldürmüştür. Aksungur'un katledilişi kaynaklarda şöyle tavsif edilmektedir: *"Aksungur esir edilip Tutuş'un huzuruna getirildi. Tutuş huzuruna gelen Aksungur'a: 'Eğer sen beni mağlûp etseydin ne yapardın?' diye sordu. Aksungur da: 'Öldürürdüm!' cevabını verdi. Bunun üzerine Tutuş: 'Ben de seni, senin bana vermek istediğin cezâyı mahkûm ediyorum.' dedi ve Aksungur'u öldürdü."*¹⁷ (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 10, s. 197; İbnü'l-Adîm, 1982, s. 66-67; 1417/1996, s. 227).

Berkayaruk'un dâvâsını destekleyen Selçuklu Devleti'nin tecrübeli emîrleri bunun karşılığını acımasızca katledilerek ödemişlerdi. Bu hâdiseler dahi devrin şiirlerine aksetmekteydi. Nitekim şâir, insanların zevk-ü sefâ ile meşgul oldukları sırada Aksungur ve Bozan gibi iki emîrin başına elim hâdiselerin geldiğini dizelerinde vurgulamıştır. Bu durum aynı zamanda iki kumandanın halk nazarında ne kadar çok sevildiğini ve vefâtlarından ötürü yaşanan üzüntüyü göstermesi bakımından da kayda değerdir.

Şiirin Farsça olarak yazıldığının *Zübdetü'n-Nusra*'da bilhassa vurgulanması ise bu iki emîrin vefâtlarından dolayı duyulan derin üzüntünün Suriye'de olduğu gibi İran'da da halk üzerinde büyük bir etki yarattığını göstermektedir (Sevim, 1990, s. 84).

وزير غاص في شحم ولحم ولم ينسب الى عقل وفهم
إذا ليس البياض فعدل قطن وإن ليس السواد قتل فحم

Her tarakta bezi olan bir vezir,
Kendisine ne akıl ne idrak atfedilir.
Beyaz esvaplar içinde pamuk balyası gibi [olur]
Siyahlara bürününce de kömür yığını gibi [olur].
(el-Hüseynî, 1933, s. 79; 1943, s. 55)

¹⁷ Aksungur ve Bozan'ın bertaraf edilişi ve Tutuş ile yaşadıkları hâdiseler hakkında ayrıca bkz. (İbnü'l-Adîm, 1417/1996, s. 226-230; Sevim, 1989, s. 68-73; 1990, s. 89-97; Özeydin, 2001a, s. 28-38; Paydaş, 2005, s. 79-81; Özeydin, 2012, C. 41, s. 446-449).

el-Hüseynî, Sultan Berkıaruk'un vefâtını anlatırken kendisine vezir tâyin edilen son kişinin Hatîrûlmülk Ebû Mansûr Muhammed el-Meybüzî (ö. 515/1121-1122) olduğunu zikretmiş ve veziri oldukça câhil, şişman biri olarak tavsif etmiştir. Müellifi meçhul olan bu şiirin Hatîrûlmülk için söylendiği belirtilmiştir (el-Hüseynî, 1933, s. 78-79; 1943, s. 55-56; Krş. Bündârî, 1943, s. 104).

el-Hüseynî, şâirin kim olduğunu belirtmemişse de İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) 515 yılı (1121-1122) hâdiseleri arasında Hatîrûlmülk'ün vefâtını aktarırken devrin şâirlerinden Ebüverdi (ö. 507/1113-1114)¹⁸ tarafından hicvedilmesinin vezirin oldukça ağına gittiğini vurgulamıştır. Aynı kayda göre, vezir sonradan şâiri bağışlayarak ona hil'at vermiş, kendisine iyilik ve ihsanda bulunmuştur (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 10, s. 469). Nihâyetinde Hatîrûlmülk Selçuklu dîvanlarında muhtelif görevlerde bulunmuş ayrıca hem Sultan Berkıaruk hem de Sultan Muhammed Tapar (498-511/1105-1118) dönemlerinde kendisine vezirlik makamı verilmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 10, s. 275; Özeydın, 2001a, s. 153). Ancak vezir olmak için yeterli vasıflara hâiz olmadığı, tembelliği yanında kabiliyetsizliği ve işlerinde son derece ihmalkâr davrandığı da rivâyet edilmiştir (Bündârî, 1943, s. 104; Hândmîr, 1317, s. 207-208).

Bilhassa *Zübdetü'n-Nusra*'da vezir ziyâdesiyle tenkit edilmiştir. Sâhip olduğu olumsuz özelliklerin yanı sıra dış görünüşü sebebiyle de eleştirilerden kendisi nasibini almıştır. Nitekim; *"Tabut kadar iri cüsseli, akli ise örümcek ağından daha zayıf idi. Dîvanda mindere (mesnedine) dayandığında, minderde ikisi içi doldurulmuş bir minder zannedilirdi!"* (Bündârî, 1943, s. 104; Özeydın, 2001, s. 153-154) ifâdeleriyle iri cüssesi vurgulanan vezir, mezkûr şiirde de benzer özellikleriyle betimlenmiş, hattâ pamuk balyasına benzetilmiştir. Şiirde vezirin akıl ve idrak yoksunu oluşu yanında cehâletine de vurgu yapılmıştır.

Diğer yandan, Hatîrûlmülk'ün bilhassa dînî konulardaki bilgisizliği yaşadığı devirde halkın diline düşmesine de sebep olmuştur. Bir sohbet esnâsında vezir *"Lût kimdir?"* diye sual edince Hz. Lût'un bir peygamber olduğu kendisine söylenmiş, Hatîrûlmülk bu defa da Hz. Lût'un Hz. Muhammed'den evvel mi yoksa sonra mı peygamberlik yaptığını sorunca, bu kez kendisine Hz. Peygamber'in nebîlerin sonuncusu olduğu ifâde edilmiştir. Sohbet devam ettikçe Hatîrûlmülk'ün bilgisizliği de ziyâdesiyle ortaya çıkmıştır (Bündârî, 1943, s. 105; Hândmîr, 1317, s. 208). Bu durum, Selçuklu Vezirlerinin hepsinin zekî, bilgili ve basîret sâhibi olmadıklarını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Nitekim bir

¹⁸ Büyük Selçuklular döneminde yetişmiş şâir ve edip hakkında bkz. (İzgi, 1994, C. 10, s. 76-77).

sultanın yaşanan her türlü hâdise için istişâre ederken en yakınında bulunan kişinin vezir olduğu âşikârdır.

وكانما الانسان طيف خيال	العيش في الدنيا كرقدة حالم
فتعثر بحبائل الأجل	كم أملين سرت بهم خيل المنى
وهزير معركة وطود جلال	قد كان بحر ندى وبدر دجنة
شفق تكاثف من دم الأبطال	كم سلها شمساً فأغمد ضوءه
وبكت عليه عين الأمل	ضحكت وجوه المال عند ثواءه
بمتوج متبلج الأفعال	ومجالس كانت به مأهولة
والغيل أوحش من أبى الأشبال	فبكيت للغمد المصاب بسيفه

Bu dünyada hayat, uyurken görülen bir rüyâ gibi

İnsan da hayal âleminin silüeti sanki.

Umut dolu nicesi arzusun atları üzerinde yitip gitti,

Lâkin o atlar ölüm fermanının ipleriyle tökezledi

(Seyfû'd-devle) lütuf ve ihsan deryâsı, kasvetli karanlığı nura dönüştüren bir

ay,

Savaşta bir aslan, zaferde celâl ve azamet dağıydı.

Kaç kere çekti güneşi (kılıçlar gibi) ve aydınlığını kınına soktu,

Kahramanların kanlarıyla yoğrulmuş bir şafak gibi

Vefâtının ardından dünya malı nasıl güldü ise

Ümidin gözleri de bir o kadar ağladı!

Kaç meclis onun taçla bezenmiş,

Göz kamaştıran işler yapmış varlığı ile şereflenmişti.

Bu sebeple ben de artık kılıcını yitirmiş kın için ağladım.

Yavru aslanların da [babalarının ölümünden beri] yuvaları harap oldu.

(el-Hüseynî, 1933, s. 81; 1943, s. 56)

İbnü'l-Hâzîn (ö. [?]) (el-Hüseynî, 1933, s. 81; 1943, s. 56; Özaydın, 2008, C. 35, s. 387) tarafından yazılmış olduğu el-Hüseynî tarafından zikredilen şiir, Hille merkez olmak üzere Orta Irak'ta, Kûfe-Hît arasında kalan topraklarda büyük bir emîrlik tesis eden Mezyedîlerden¹⁹ (387-558/997-1163) Seyfû'd-devle Sadaka b. Mansûr'un (479-501/1086-1108) vefâtına bir mersiye'dir. Mezkûr emîr, 501 yılı Receb ayında (Mart 1108) başlangıçta ittifak hâlinde olduğu ve Berkıyaruk ile gerçekleşen taht mücâdelesinde destek verdiği Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'la da

¹⁹ Bedevî menşeli olan ve Şiîliğe büyük sempati besleyen Mezyedîler hakkında bkz. (Özaydın, 2004a, C. 29, s. 550-551).

anlaşmazlığa düşmüş; sultan ile gerçekleşen muhârebeyi kaybederek öldürülmüştü (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 10, s. 353-354; İbn Hallikân, 1397/1977, C. 2, s. 490-491; Özeydın, 1990, s. 50-51; Kaya Tan, 2020, s. 227; Özeydın, 2008, C. 35, s. 386-387).

Şöyle ki; *Melikü'l-Arab* (el-Hüseynî, 1943, s. 55; İbn Hallikân, 1397/1977, C. 2, s. 490) nâmıyla şöhret bulan Hille Emîri Seyfû'd-devle Sadaka fetret devri taht kavgalarında Muhammed Tapar'a büyük yardımlarda bulunup, Berkyaruk'a karşı düşmanlığını da açığa vurmaktan imtinâ etmemişti. Muhammed Tapar da mükâfat olarak ona Vâsıt'ı iktâ etmesinin yanında Basra'yı almasına da izin vermişti. Bu kerim, âlicenap muâmeleler ve gösterilen teveccühler ise Mezyedî Emîri'ni giderek küstahlaştırdığı gibi, haddini ve hukukunu bilmez hâle dönüştürmüş; nihâyetinde ise Sultan Muhammed Tapar ile ilişkileri bozulmaya başlamıştı (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 10, s. 353; Özeydın, 1990, s. 46; 2004, C. 24, s. 550-551; 2008, C. 35, s. 386-387). Sadaka'nın gücünün artması ve bu durumun devlete zarar vereceği yönünde gelen telkinler, Sultan Muhammed Tapar ile uzlaşmazlık yaşayanların ya da ondan kaçan muhâlif emîrlerin Sadaka'nın etrâfında toplanmasına ve hâkimiyetini Irak topraklarında genişletmesine sebep olmasının yanında iki taraf arasındaki mücadeleleri de körüklemekteydi. Ayrıca Şiî olduğu hâlde Mezyedî Emîri'nin Bâtınîliğe temâyülü olduğuna dâir şâyialar da giderek yayılmaktaydı.

Kürt, Arap, Deylemlî ve Türklerden müteşekkîl kalabalık bir ordu toplayan Sadaka'ya²⁰ Abbâsî Halifesi Müstazhir-Billâh (487-512/1094-1118), Nakîbü'n-nükabâ Ali b. Tırâd ez-Zeynebî²¹ vâsıtasıyla sultana isyan etmekten vazgeçtiği takdirde meseleyi hâletmek için aracılık yapabileceğini bildirdi. Sadaka önce olumlu cevap verdi, ancak hayatından emin olamadığını ifâde etmesi üzerine Sultan Muhammed Tapar, Kādîlkudât Ebû Sa'd el-Herevî'yi (ö. 518/1124) Sadaka'ya göndererek korkusunu gidermeye çalıştı (501/1107). Ayrıca Haçlılarla cihada kararlı olduğunu ve birlikte gazâ etmek için hazırlıklar yapmasını istediye de Mezyedî Emîri sultandan muhtelif taleplerde bulunmaya devam edince aralarında bir uzlaşma gerçekleşmedi (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 10, s. 354; Özeydın, 1990, s. 47-49; Öztürk, 2019, s. 161-162; Özeydın, 2008, C. 35, s. 386-387). Nihâyetinde iki taraf 19 Receb 501 (4 Mart 1108) tarihinde Hille ile Vâsıt arasındaki Nu'mâniyye'de savaşa tutuştu (İbn Hallikân, 1397/1977, C. 2, s. 490).

²⁰ (İbnü'l-Kalânîsî, 1908, s. 159) ve (el-Hüseynî, 1943, s. 55) Sadaka'nın Hille'de 20.000 kişiden müteşekkîl süvâri ordusuna sâhip olduğunu zikretmiştir.

²¹ Ali b. Tırâd ez-Zeynebî hakkında mâlûmât için bkz. (Özeydın, 2014, s. 101-114).

el-Hüseynî, muhârebenin bataklık bir alanda yaşanması yüzünden atların burada yerlerinden hareket edemediklerini ve bu sebeple Selçuklu kuvvetlerinin yaya olarak ilerleyerek Seyfû'd-devle'nin askerlerini ok yağmuruna tuttuklarını, süvâri ve piyâdeleri de hercümerç ettiklerini zikretmektedir. Her tarafın yaralı ve maktûllerle dolu olduğunu gören Seyfû'd-devle, firar etmeye hazırlanmış, bu teşebbüsü duyulduğunda ise sultanın kuvvetleri daha da şiddetle saldırarak onu hezîmete uğratmışlar ve en nihâyetinde kendisi ile adamlarının çoğu oklarla öldürülmüştü (el-Hüseynî, 1943, s. 56). İbnü'l-Esîr'in muhârebe esnâsında vukû bulan gelişmelerle ilgili rivâyetine göre; savaşta rüzgâr da sultanın ordusuna yardım etmişti. Türkler her atışta isâbetli 10.000 ok yağdırıyorlar ve bu yüzden de Sadaka'nın askerleri hücumda pek başarılı olamıyorlardı. O aynı zamanda savaş kızıştırmak için "*Ey Huzeymeoğulları! Ey Nâşire! Ey Avoğulları!*" diyerek Arap kabîlelerine sesleniyor; Kürtlere de çeşitli vaatlerde bulunuyordu. Bu sırada bir Türk kölesi tarafından yüzüne vurulmak sûretiyle Sadaka tanınmaz hâle geldi. Her ne kadar "*Ben Arap Meliki'yim! Ben Sadaka'yım!*" diye bağırdıysa da, bu defa da arkadan isâbet eden bir okla yaralandı; ardından Bozkuş adlı bir köle tarafından yere düşürüldü. Merhamet dilediyse de oracıkta başı kesilerek öldürüldü (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 10, s. 358-359; Krş. Özaydın, 1990, s. 50).

*Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye'*de yer alan şiirde, Mezyedî Emîri'nin ve berâberindeki seçkin adamlarının muhârebeyi kazanacaklarına dâir umut beslemelerine rağmen harp meydanında ölmelerinden dolayı yaşanan üzüntü vurgulanıp, Seyfû'd-devle Sadaka savaşçılığı, kahramanlığı, harp yetenekleri sebebiyle methedilmiştir. Nitekim kaynaklarda da *Melikü'l-Arab* olarak bilinen bu emîr, kahramanlıklarıyla, askerlere karşı iyi tutumuyla, yüce gönüllülüğü ve yardımseverliğiyle anılmıştır (İbnü'l-Kalânîsî, 1908, s. 160; Krş. İbnü'l-Esîr, 1987, C. 10, s. 353). Cesâreti ve harp meydanlarındaki yiğitliğiyle arslana benzetilmiş olan Sadaka b. Mansûr'un ölümüyle yavrularının yuvalarının harap olduğu vurgulanmıştır.

Nitekim hem Mezyedîler hem de Sadaka b. Mansûr'un oğulları bu hâdiselerin ardından muhakkak ki bâzı sıkıntılara dûçar olmuşlardı. Yayılmacı siyâsetinin netîcesinde katledilmesinin ardından oğlu Dübeys b. Sadaka, Sultan Muhammed Tapar tarafından Bağdat'a götürülmüş ve Selçuklu Sultanı'na bağlı kalacağına dâir yemin ettikten sonra serbest bırakılmıştır. Bununla birlikte Dübeys b. Sadaka'nın Mezyedîlerin merkezi Hille'ye gitmesine izin verilmemiş; o, Sultan Muhammed Tapar'ın vefâtının ardından halefi Mahmûd b. Muhammed Tapar döneminde Hille'ye geri dönebilmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 10, s. 424; Kaya Tan, 2020, s. 227; Özaydın, 2004, C. 29, s. 550-551).

إِنَّ زَمَانَا قَدْ صَرَّتْ فِيهِ مَوْشَحًا بِالْوَزَارَتَيْنِ
فِيهِ وَلَكِنْ لَا مِثْلَ عَيْنِي قَدْ أَسْخَنَ اللَّهُ كُلَّ عَيْنٍ

İki vezirliğe birden
Nâil olduğun bir devirde
Allah tüm gözlerden acı yaşlar döktürdü
Ama (muhakkak ki) en çok da benimkinden...
(el-Hüseynî, 1933, s. 83; 1943, s. 58)

Abbâsî Hilâfeti'nde o dönemde inşâ kâtibi olarak görev yapan Sedîdüddeve İbnü'l-Enbârî'nin²² (ö. 535/1140-1141), Vezir Ebû Mansûr Rebîbüddeve'yi²³ (ö. 513/1119) hicvettiği şiir de *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkıyye*'de yerini almıştır.

Rebîbüddeve mezkûr dörtlükte kaydedildiği üzere hem Abbâsî Hilâfeti'nde hem de Selçuklu Devleti'nde vezirlik vazîfesiyle onurlandırılmıştır. Abbâsî Halifesi Müstazhir-Billâh 507 (1113-1114) yılında Rebîbüddeve'yi kendisine vezir olarak tâyin etmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 10, s. 397; İkbal, 1338, s. 171). Sultan Muhammed Tapar da ölümünden takrîben 45 gün önce devlet adamlarının da teşvikiyle hilâfet sarayında terbiye görmüş bir veziri görevlendirmek istemiş ve bu maksatla Rebîbüddeve'yi Bağdat'tan İsfahan'a dâvet ederek bu mansıbı kendisine tevdi etmiştir.²⁴ Ancak şiirde görüldüğü üzere bir devlet görevlisi olan Sedîdüddeve İbnü'l-Enbârî, vezirin bu makama lâıyk ve kâfi derecede kabiliyete sâhip olmadığını düşünmüş olmalıdır ki düşüncelerini dizelerine yansıtarak veziri tenkit etmiştir. Aynı zamanda devlet içinde sultanın yanında daha büyük değere sâhip olmak isteyen veyâhut bu dizeler, vazîfeye kendini lâıyk gören bir görevlinin hâlet-i rûhiyesini gösteren mahiyettedir.

Öte yandan Rebîbüddeve'nin devrin şâirleri tarafından övgülere mazhar olduğu da dikkati celbetmektedir. Abbâs İkbal, Kadı Nâsihuddîn-i Errecânî ve

²² Uzun yıllar boyunca Abbâsî Hilâfeti'nde etkin siyâsî rol oynamış, inşâ kâtipliği görevinin yanı sıra defalarca elçi olarak görevlendirilmiştir. Abbâsî Halifesi Muktefi-Liemrillâh (530-555/1136-1160) döneminde de vezârete nâib olarak atanmıştır. Bkz. (İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, 1992, s. 70). Bûndârî (1943, s. 178) ve İbnü'l-Cevzî (1992, C. 18, s. 4) bu sırada sâhibü'l-mahzen olarak görev yaptığını zikrederler; krş. (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 11, s. 75).

²³ Rebîbüddeve hakkında bilgi için bkz. (Özaydın, 2007b, C. 34, s. 501).

²⁴ Hattâ Sultan Muhammed Tapar'ın vefâtının ardından tahta çıkan oğlu Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın (511-525/1118-1131) saltanatının ilk yıllarında da vezirlik görevini sürdürmüştür. (Bûndârî, 1943, s. 115-116; İkbal, 1338, s. 171; Özaydın, 2007b, C. 24, s. 501).

Ebîverdî gibi şâirlerin Rebîbüddeve'yi methettiklerini belirterek şiirlerinden örnekler vermiştir (İkbal, 1338, s. 172-173).

أليس من الفحشاء أن يلبس امرؤ
ملايس لا يرضى بها مؤمن تقي
يعز على الدين الحنيفي أن يرى
سليل رسول الله في زي قرلق

Şer'an kabul edilebilir bir şey midir?

Bir adamın inananların râzı olamayacağı bir kılıkta dolaşması.

Hanefî mezhebi (yâni İslâm) için çok ciddi bir sıkıntıdır,

Peygamber soyundan birinin Karluk kılığında ortaya çıkması.

(el-Hüseynî, 1933, s. 94; 1943, s. 66)

el-Hüseynî, Sultan Muhammed Tapar'ın vefâtından sonra Büyük Selçuklu Sultanı olan Sencer (511-552/1118-1157) döneminde Karahıtaylarla (524-607[608]/1130-1211) vukû bulan mücâdeleler hakkındaki mâlûmatı zikrederken fâzıllardan biri tarafından söylendiğini belirttiği şiire yer vermiştir.

Bununla birlikte eserde geçen bir sonraki şiir de, Sultan Sencer ve Gürhan unvanı ile bilinen Yehlü Taşı komutasındaki Karahıtay kuvvetleri arasında gerçekleşen Katvân (Kataavân)²⁵ Savaşı ile ilgili olduğu için muhârebeye giden süreç hakkında kısaca bilgi vermek gerekmektedir. Karahıtaylar Balasagun²⁶ şehrine yerleşerek hâkimiyetlerini kurduktan sonra Gürhan, Mâverâünnehir ile Doğu İran'a yönelmiş ve 531 (1136-1137) yılında Fergana yolu üzerinde, Seyhun Irmağı kıyısındaki Hucend kenti yakınlarında Selçuklu Sultanı Sencer tarafından tâyin edilen Batı Karahanlı Hükümdarı Mahmûd b. Muhammed'i (530-536/1135-1141) mağlûp etmişti. Bunun üzerine Batı Karahanlı hükümdarı, Karahıtaylara karşılık Selçuklu Sultanı'ndan yardım istedi. Sencer kalabalık kuvvetleriyle Mâverâünnehir'e geldiğinde ise Hakan Mahmûd, bunu fırsat bilerek ülkesi için dâhilî bir tehdit olarak gördüğü Karluklardan²⁷ kurtulmayı düşündü ve Sultan Sencer'i Karluklara karşı kışkırttı (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 11, s. 83; Köymen, 1984, C. 2, s. 326-327; Hunkan, 2007, s. 319-320; Taşağıl, 2001, C. 24, s. 415-416). Nitekim Karlukların nüfuzu Semerkant ve civârında giderek artmıştı. Temel geçim kaynağı hayvancılık olan Karlukların çok sayıda sürüleri bulunmakta idi. Kaynaklarda

²⁵ Semerkant'ın kuzey doğusundaki geniş bozkır ve ayrıca yine mezkûr kente bağlı olan köy hakkında bkz. (Yâkût el-Hamevî, 1397/1977, C. 4, s. 375).

²⁶ Çu Nehri havzasında bulunan, Türklerin önemli kültür merkezlerinden biri olan târihî şehir hakkında bkz. (Konukçu, 1992, C. 5, s. 4).

²⁷ Orta Asya tarihinde mühim roller üstlenen bu Türk boyu hakkında bkz. (Salman, 1973; 2001, C. 24, s. 509-510).

günden güne sayıları artan Karlukların verdikleri zararlardan ve olası tecâvüzlerinden korku duyulduğu, ümerânın da bunların uzaklaştırılması, kadınlarının esir alınması yönünde Sencer'e tavsiyede bulundukları zikredilmektedir. Karluklar, yerlerinde kalabilmek için Sultan Sencer'e 5.000 deve, 5.000 at ve 50.000 koyun vermeyi teklif etmişlerse de bu talepleri kabul görmeyince doğuya doğru göç ederek Karahıtaylara sığınmak zorunda kalmışlar²⁸ (el-Hüseynî, 1943, s. 65) ve çok geçmeden de Karluklar, Sultan Sencer aleyhine Karahıtayları kışkırtmaya başlamışlardı²⁹ (el-Hüseynî, 1943, s. 65; Bündârî, 1943, s. 249). Nihâyetinde Karahıtayların Mâverâünnehir'deki tehditlerini durdurmak isteyen Sultan Sencer ile Karluklardan da destek alan Gürhan, 5 Safer 536 (9 Eylül 1141) tarihinde Katvân (Katavân) Sahrası'nda karşı karşıya gelmişti.

*Ahbârü'd-devleti's-Selcûkıyye'*de geçen söz konusu şiirin ise muhârebeden evvel Gürhan'a ilticâ eden Seyyidü'l-Celîl es-Semerkandî lâkabıyla tanınan Seyyid İspehsâlâr için söylendiği el-Hüseynî tarafından belirtilmiştir³⁰ (el-Hüseynî, 1933, s. 94; 1943, s. 66). Hucend'de yaşanan mağlûbiyet sonrası ortaya çıkan karışıklıklar netîcesinde Gürhan'a sığınan bu şahsın, kim olduğunu tespit etmek mümkün olmamıştır. Hasan-ı Yezdî'de emîr olarak zikredilmesi ve el-Hüseynî'nin eserinde bu şekilde dizelere konu olması, onun Semerkant'ta etkili ve nüfuz sâhibi bir şahsiyet olduğunu göstermektedir.³¹ Nitekim Seyyid olarak anılmasıyla Hz. Peygamber'in soyundan geldiği anlaşılan Celîl es-Semerkandî'nin, İslâm kaynaklarında daha ziyâde putperest olarak zikredilen Karahıtaylara sığınması da şiirde sert bir dille eleştirilmiştir.

²⁸ Bündârî, (1943, s. 248-249) zararlarından korkulan, cinâyetlerinden ürkülen Karlukların kendi hâllerinde bırakıldıklarında ise sorun teşkil etmediklerini, kendilerine gösterilen yerlerde yaşamlarını idâme ettirdiklerini, emîrlerin Karlukların üstüne yürüyerek onları sıkıştırdıklarını, iyiliklerine karşılık fenâ muâmelelerde bulunduklarını zikretmiştir. Krş. (Reşîdüddin, 2010, s. 173; Köymen, 1984, C. 2, s. 328). Yaşanan hâdiselerde Karlukların rolü hakkında ayrıca bkz. (Salman, 2014, s. 69-77) krş. (Hunkan, 2007, s. 320; Özgüdenli, 1994, s. 43-50).

²⁹ İbnü'l-Esîr, (1987, C. 11, s. 83) Gürhan'ın Karluklar için Sencer'den şefâat dilediğini, Sencer'in ise bunu kabul etmeyip Gürhan'ı İslâm'a dâvet ettiğini ve hattâ dâvetine icâbet etmez ise başına gelecekler hususunda ona tehditkâr bir mektup gönderdiğini zikretmiştir. Krş. (Özkuzugüdenli, 2014, s. 215; Salman, 2014, s. 75).

³⁰ Hasan-ı Yezdî ise Emîr Seyyid-i Ecel Semerkandî'nin Gürhan'a sığındığını zikretmiştir. Krş. (Özkuzugüdenli, 2014, s. 214).

³¹ Seyyidü'l-Celîl es-Semerkandî'nin kimliği hususundaki tespitler için ayrıca bkz. (Özgüdenli, 1994, s. 41).

بواڤي ڊرغم شقيت كرام
بكيتهم وحق لهم بكائي
فتحسبها وقطر الدمع فيها
أريق دماءهم بيد اللنام
بأجفان مؤرقة نيام
غداة المزن أذيال الخيام

Derğam Vâdîsi'nde soylular alçakça bir sona dûçar oldu,
Kanları alçakların elleri tarafından döküldü.
Onlara ağladım, münâsîp olan da zâten
Uyku girmemiş gözlerimle ağlamaktı onlara.
Yaşlarla dolu gözlerimi bir görsen, göz kapaklarımı
Yağmurlu bir sabahta süzülen çadır bezleri sanırsın.
(el-Hüseynî, 1933, s. 95; 1943, s. 66-67)

el-Hüseynî'nin, Şeyh Fahreddin el-Mâlikî³² (el-Hüseynî, 1933, s. 95; 1943, s. 66) tarafından yazılmış olduğunu rivâyet ettiği şiirde Katvân (Katavân) Savaşı'ndaki büyük kayıplardan dolayı yaşanan üzüntü dizelere yansımıştır.

Şöyle ki; Sultan Sencer ve Karahıtayların kuvvetleri karşı karşıya geldiklerinde Selçuklu ordusunun sağ cenahında Emîr Kamaç, sol cenahında Sîstan hâkimi Ebü'l-Fazl Nasr, merkezde ise sultan bulunmaktaydı (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 11, s. 84; Köymen, 1984, C. 2, s. 331; Özgüdenli, 1994, s. 62). Türk, Çin, Hitay ve diğer kavimlerden müteşekkil kalabalık ordusuyla Gürhan, şiddetli taârruzuyla Selçuklu askerlerinin etrafını sarmayı başardı ve onları Derğam Vâdîsi'ne³³ sığınmak zorunda bıraktı. Selçuklu ordusunun hezîmetiyle neticelenen muhârebede Derğam Vâdîsi, yaklaşık 10.000 yaralı ve ölüyle dolup taşıdığı gibi Sîstan hâkimi, Emîr Kamaç ve Sultan Sencer'in hanımı da esir düşenler arasında yer almıştı³⁴ (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 11, s. 84; Bündârî, 1943, s. 249). Nitekim İbnü'l-Esîr, "İslâm tarihinde Horasan'da bundan daha büyük ve bundan daha fazla insanın öldürüldüğü bir savaş olmamıştır!" (1987, C. 11, s. 84) diyerek muhârebenin elim tarafını ortaya koymaktadır. Seyyidü'l-imâm Şerefüzzamân Muhammed el-Îlâkî (el-Hüseynî, 1933, s. 95; 1943, s. 66-67) ve devrin meşhûr Hanefî fakîhi Hüsâmüddîn es-Sadrü's-şehîd Ömer b. Abdülazîz b. Ömer b. Mâze el-Buhârî,³⁵ (el-Hüseynî, 1933, s. 95; 1943, s. 66-67; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 11, s. 84; Bündârî, 1943, s.

³² Yâkût el-Hamevî, (1397/1977, C. 2, s. 451) eserinde yer verdiği şiirin Hâlid b. er-Rebi' el-Mâlikî tarafından yazıldığı zikretmiştir.

³³ Semerkant'ın güneyindeki mezkûr belde hakkında bkz. (Yâkût el-Hamevî, 1397/1977, C. 2, s. 451).

³⁴ Reşîdüddin, (2010, s. 174) öldürülenlerden 2.000 kişinin ümerâ ve ashâb-ı menâsıbın önde gelenlerinden olduğunu zikreder.

³⁵ Reşîdüddin, (2010, s. 174) diğer kaynaklardan farklı olarak Hüsâmüddin b. Burhanüddin Mâze'nin iki sene esir kaldığını rivâyet eder. Hayatı ve eserleri hakkında bkz. (Özel, 2008, C. 35, s. 425-427).

249) Gürhan'ın huzurunda öldürülenler arasındaydı. Mezkûr şiirin yaşanan katliamlar üzerine kaleme alındığı rivâyet edilmiştir. Şâir, alınan ağır mağlûbiyet ile ümerâ ve din âlimlerinin vefâtlarından son derece müteessir olmuş ve hislerini dizelerine yansıtmıştır.

Nitekim savaştan önce Sultan Sencer, Gürhan'ı İslâm'a dâvet eden bir mektup yazmış ve ordusunda din adamlarının bulunmasına da özen göstermişti. Giriştiği siyâsî mücâdeleye mânevî destek de arayan sultanın din ve din adamları faktörüyle ordunun moralini artırmayı düşündüğü anlaşılmaktadır. Ordusundaki din âlimlerinin bu savaşta büyük ölçüde katledilmiş olmaları muhârebenin arka plânında kaçınılmaz bir gelişme ve netice olarak yaşanmıştır (Özgüdenli, 1994, s. 54, 67).

عليك سلام الله من منزل قفر
فقد هجت لي شوقاً جديداً وما تدري
عهدتك مذ شهرٍ جديداً ولم أخل
صروف النوى تبلى مغانيك في شهر

Ey metrûk memleket, Allah'ın selâmeti üzerine olsun!
Sen bilmediğin hâlde benim yüreğimde hasretler uyandı.
Bir ay evvel seni dimdik görmeye o kadar alışmışım ki,
Ayrılık, meskenlerini bir ay içerisinde harap etti!
(el-Hüseynî, 1933, s. 107; 1943, s. 75)

Abbâsî Halifesi Müsterşid-Billâh (511-529/1118-1135), Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın vefâtından sonra siyâsî karışıklıkların ve taht mücâdelelerinin yoğun olarak yaşandığı bir dönemde halife olmuş ve bu durumdan istifâde ederek Abbâsîleri eski kudretli günlerine geri döndürmeye, dünyevî-siyâsî hâkimiyeti yeniden ele geçirmeye yönelik bir politika izlemiştir (Özgüdenli, 2006, C. 32, s. 145). Mahmûd b. Muhammed Tapar (511-525/1118-1131) velâht olarak tahta çıkmışsa da çok geçmeden amcası Sencer'in bu duruma müdâhalesi gecikmemiş ve iki taraf arasındaki mücâdelenin ardından Sultan Sencer'in onayıyla Selçuklu coğrafyasının batısında Irak Selçuklu Devleti tesis edilmiştir. Müsterşid-Billâh amca ve yeğen arasındaki bu anlaşmazlıktan faydalanmaya çalışmış, Irak Selçuklu Meliklerinin birbirleriyle olan mücâdelelerinde etkin rol oynama gayreti içinde olmuştur. Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd b. Muhammed Tapar (529-547/1134-1152) döneminde ise daha önce birbirlerine destek verdikleri hâlde halife aleyhtarî bâzı emîrlerin Mes'ûd'a,

sultanın aleyhine faâliyet gösteren bâzı emîrlerin de halifeye sığınmaları netîcesinde iki taraf karşı karşıya geldiler. Hemedan³⁶ yakınlarındaki Dâî Merg'de (Dâî Merc) yaşanan muhârebeyi Abbâsî Halifesi kaybetti ve esir düştü (10 Ramazan 529/24 Haziran 1135). Sultan Mes'ûd yüklü bir savaş tazminatı ödemesi ve bir daha askerî faâliyetlerde bulunmaması hususunda hilâfetle anlaşmaya vardığı esnâda Sencer'in gönderdiği elçilik heyeti halifenin derhâl serbest bırakılmasına dâîr *büyük sultanın* emrini ilettiler. Müsterşid-Billâh Bağdat'a gitmek üzere hazırlıklarını tamamlamak üzereyken yine Sultan Sencer'in gönderdiği bir diğer elçi heyetinin içerisine sızmış Bâtınîler tarafından katledildi.³⁷

el-Hüseynî tarafından kaydedilen şiirin ise bu hâdiseden birkaç ay sonra Bağdat'ta Dârülhilâfe'ye³⁸ yolu düşen fâzıllardan biri tarafından söylendiği rivâyet edilmiştir (el-Hüseynî, 1933, s. 107; 1943, s. 75). Müsterşid-Billâh'ın katli dolayısıyla duyulan üzüntünün yansıdığı şiire göre, halife ile sultan arasındaki muhârebe yaşanmadan evvel Bağdat gelişip güzelleşmiş, bayındır duruma gelmiştir. Nitekim Abbâsî Halifesi Bağdat'ın etrafındaki surları yeniden yaptırmış (Özgüdenli, 2006, C. 32, s. 146-147). Sultan Sencer'in kızı olan hanımı için Dicle kıyısında sekiz köşeli (müsemmene) bir saray inşâ ettirmiş (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 17, s. 224; İbn Kesîr, 1995, C. 12, s. 364; Özgüdenli, 2006, C. 32, s. 146-147). Tâc Sarayı'na (Strange, 1900, s. 251-262) kutlama ve merâsimlerde kullanılmak üzere Bâbü'l-hücre adı verilen büyük odayı ilâve ettirmiştir.³⁹ Şâir dizelerinde Bağdat'ın eski güzelliğinin ve halife zamanındaki canlılığının kalmadığını vurgulamakta, Halife Müsterşid dönemindeki Bağdat'a özlem duyduğunu duygusal biçimde aktarmaktadır.

عشرون ألف مهند قد أصالت فآلت مضاربها نكاية مبطع

Sıyrılrsa da kınından yirmi bin Hint kılıcı,
Bir darb-ı neşterle köreldi ağızları!
(el-Hüseynî, 1933, s. 117; 1943, s. 82)

³⁶ Irak Selçuklularının baş şehri olan Hemedan hakkında bkz. (Yazıcı, 1998, C. 17, s. 183-185.) Büyük Selçuklu devrinde kentte yaşanan gelişmeler hakkında bkz. (Azar Nasırabadi, 2020, s. 209-236).

³⁷ Hâdiseler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 296-299; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 11, s. 32-35; Özgüdenli, 2004, s. 1-35; 2006, C. 32, s. 145-147).

³⁸ Dârülhilâfe, Bağdat'ın doğusunda Dicle kenarındaki hilâfet sarayı ve müştemilâttır. Bkz. (Strange, 1900, s. 242-278; Şeşen, 1993, C. 8, s. 538-539).

³⁹ Strange, (1900, s. 259) ve Renterghem (2011, s. 187-188) bu yapıların inşâsı için harcanan yüksek mâliyetlere dikkat çekmiştir.

Bu şiir ise el-Muzaffer b. Seyyid ez-Zencânî (el-Hüseynî, 1943, s. 82; Bündârî, 1943, s. 185; Krş. Öztürk, 2019, s. 86) tarafından Irak Selçuklu Devleti Atabeglerinden Çavlı Cândâr'ın 541 yılı Cemâziyelevvel ayında (Ekim/Kasım 1146) vefâtı üzerine kaleme alınmıştır.

Çavlı Cândâr, Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd b. Muhammed Tapar'ın oğlu Melikşah'ın atabegi idi⁴⁰ (Râvendî, 1999, C. 1, s. 226; Reşîdüddin, 2010, s. 212). Yine dönemin önemli kumandanlarından olup Sultan Mes'ûd tarafından yeğeni Muhammed b. Mahmûd'un (548-554/1153-1159) atabegliğine tâyin edilen Fars hâkimi Boz-aba⁴¹ (ö. 542/1147-1148), bir kısım devlet adamlarının da teşvikiyle Sultan Mes'ûd'a karşı isyan teşebbüsünde bulunmuştu. Atabeg Çavlı Cândâr başlangıçta Sultan Mes'ûd'u desteklemişse de, çok geçmeden bu isyana karışan Irak Selçuklu Meliklerinden Süleyman Şah b. Muhammed Tapar'ın (1160) bizzat sultanın emriyle tevkif edilmesi üzerine Boz-aba ile ittifak yoluna gitmişti. Atabeg Çavlı kendi kendine: *"Sultan kardeşine böyle yaparsa, ben ki yabancı bir adamım, bana neler yapmaz?!"* diye düşünmüştü. Boz-aba'ya bir adam göndererek: *"Ben seninle muhârebe etmeye gelmedim, belki senin dostluğunu kazanmak ve seninle istediğin meseleler hususunda iş birliği etmek için geldim."* dedi. Hattâ Boz-aba'nın emtiasını kendisine göndererek ona iyi niyetini göstermeye çalıştı. Nihâyetinde iki emîrin aralarındaki anlaşmaya göre, Atabeg Çavlı talep ettiği zaman müttefiki Boz-aba yanındaki Melik Muhammed b. Mahmûd'u ona götürecektir ve Sultan Mes'ûd'u tahttan indirmek için beraber harekete geçeceklerdi (el-Hüseynî, 1943, s. 81; Bündârî, 1943, s. 183-184). Çavlı büyük bir ordu ile Hemedan tarafına doğru harekete geçti. Tahran ve Kazvin'den Tebriz'e giden yol üzerinde Zencan yakınlarında hiçbir hastalık belirtisi göstermiyorken kolundan kan aldırdı. Ardından istirahat etmesi gerekiyorken kolunu hareket ettirmesi, hattâ yayını kullanması damarının şişmesine ve kanın toplanmasına, ardından da ölümüne sebep oldu.⁴² Çavlı'nın hizmetinde olan kalabalık ordusu da onun vefâtıyla perişan olmuştu (Kummî, 1363, s. 142; el-Hüseynî, 1943, s. 82). Nitekim şiirde de bir neşter yarasının binlerce kişilik bir kuvveti nasıl sâhipsiz, başsız bıraktığı zikredilmiştir.

⁴⁰ Atabegin faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Öztürk, 2019, s. 81-87).

⁴¹ Atabeg Boz-aba'nın faaliyetleri hakkında bkz. (Öztürk, 2019, s. 91-100).

⁴² Kummî, (1363, s. 142) neşterin açtığı yaranın etkisi ile vefât ettiğini zikrederken, el-Hüseynî, (1943, s. 81-82) atabegin bu sırada önünden geçen bir tavşanı vurmak için harekete geçtiğini ve bu hamlesinin neticesinde öldüğünü belirtir. İbnü'l-Esîr, (1987, C. 11, s. 110) ise yayını gerdiği sırada burnundan kan fışkırdığını ve yaşanan yoğun kan kaybı sebebiyle öldüğünü kaydeder. Ayrıca bkz. (Bündârî, 1943, s. 183-185; Öztürk, 2019, s. 85-86).

Bündârî'nin (1943, s. 185) eserindeki başka bir şiirde Irak Selçuklu Devleti'nin güçlü iki atabegi İmâdeddin Zengi ve Çavlı Cândâr şu dizelerle tavsif edilmektedir:

Bunların ikisi kutup olup, İslâm feleği bunlar üzerine dönerdi.

Bu dizeler de Çavlı Cândâr'ın İslâm'a hizmet eden ve cihad faâliyetleri yürüten bir şahıs olduğunu göstermektedir.

مردولة أخسس بنا من معشر	في العسكر المنصور نحن عصابة
من خسة ورقاعة وتهور	خذ عقلنا من فعلنها فيما ترى
نمضي لنأخذ ترمذا من سنجر	تكريت يعجزنا ونحن بجهلنا
وأنا بشعشعتي طبيب العس	الحيص ببص مبارز بقناته
وأنا فلا أرخى لدا مدبر	هذاك لا يخشى لقتل بعوضة
في الغمد لم يعرض لظفر الخنصر	أجرى بمبضعي الدماء] وسيفه

Biz bu muzaffer orduda acınası bir çeteyiz
 Ne kadar rezil, işe yaramaz bir gürûhuz.
 Yaptığımız işlerdeki hamâkatımıza, ahmaklığımıza, hiddetimize bak da
 Aklınızın ne seviyede olduğunu öyle anla.
 Biz Tîkrî'ti [bile] almakta âciz kaldığımız hâlde
 Sencer'in elinden Tirmiz'i almak için bütün ahmaklığımızla ilerliyoruz.
 Haysa Baysa mızrağıyla yenilmez bir savaşçı,
 Ben de şifâlı iksirlerimle bu ordunun tabibi.
 O kendi payına bir sineği öldürmekten çekinmez,
 Ben de sakınılan hastalıkları tedâvi etmekten kaçınmam.
 Ben neşterimle kan akıtırken onun kılıcı kınında durur,
 Serçe parmağın tırnağını kesmek için bile yerinden çıkmaz!
 (el-Hüseynî, 1933, s. 212; 1943, s. 84)

el-Hüseynî'nin tabip ve fâzıllardan biri olarak zikrettiği Ebü'l-Kâsım Hibetullah b. el-Fadl el-Bağdâdî'nin⁴³ (el-Hüseynî, 1943, s. 84) yazmış olduğu bu şiir *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkıyye*'de yer almaktadır.

Abbâsî Halifesi Muktefî-Liemrillâh (530-555/1136-1160), Sultan Mes'ûd'un 547'de (1152) ölümünden sonra daha rahat hareket etme imkânı bulmuştur. Irak

⁴³ İbn Ebû Usaybia, (t.y., s. 380-389) tabipliğinin yanı sıra şiir dîvânı olduğunu zikrettiği Ebü'l-Kâsım Hibetullah'ın biyografisine ve söz konusu şiire yer vermiştir. İbn Hallikân da (1297/1977, C. 1, s. 363-364) Ebü'l-Kâsım Hibetullah'ın bu şiirde yergide bulunduğu devrin Arap şâirlerinden Haysa Beysa'ya (ö. 574/1179) dâir yazdığı hicivlerden örnekler vermiştir.

Selçuklu Sultanı'nın vefâtından sonra Bağdat Şahnesi Mes'ûd Bilâlî Tıkrî'te kaçmış, Abbâsî Halifesi de şahnenin ve sultanın adamlarının Bağdat'taki evlerini, mallarını ele geçirmişti. Sultan Mes'ûd'un yerine geçen yeğeni Melikşah b. Mahmûd (547/1152-1153), Sâlârgird kumandasındaki bir orduyu Hille'ye sevk etmiş ancak Mes'ûd Bilâlî, Sâlârgird'i bir hileyle öldürtüp şehre hâkim olmuştur. Bunun üzerine halife, ordu göndererek Hille'yi ele geçirmiş, Kûfe ve Vâsıt şehirleri de zapt edilmiştir (İbnü'l-Ezrak, 1992, s. 93-94; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 11, s. 142-143; Bündârî, 1943, s. 213; İbn Kesîr, 1995, C. 12, s. 420; Özeydın, 2006, C. 31, s. 145-146). Mes'ûd Bilâlî hezîmete uğrayarak Tıkrî'te çekilmek zorunda kalmış ve halife de bunun üzerine Irak'ta siyâsî iktidarını güçlendirmek maksadıyla askerî kuvvetleri aracılığıyla yoğun faaliyetlerde bulunmaya başlamıştır.⁴⁴

Öte taraftan Irak Selçuklu Devleti'nde taht değişikliği olmuş ve 548 (1153) yılında Muhammed b. Mahmûd sultan ilân edilmiştir. Aynı yıl halife, kalabalık bir orduyla Tıkrî'ti muhâsara etmiş ancak başarılı olamayarak Bağdat'a rücû etmiştir. Ertesi yıl Tıkrî'te Vâlisî'ne gönderdiği elçi tutuklanınca yeniden başka bir sefer tertip edilmişse de, yine müspet netîce alınmadan geri dönmüştür (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 11, s. 164; Özeydın, 2006, C. 21, s. 145-146).

Şiirde hilâfet kuvvetlerinin toparlanması ve Tıkrî'te harekât hususuna yer verilmesinin yanı sıra hedeflerinin Horasan'ı ele geçirmek olduğuna da vurgu yapılmıştır. Devrin şâirleri arasındaki rekâbetin görülebildiği dizelerde, Haysa Beysa'nın âcizliği ve güçsüzlüğü muhtelif şekillerde açıkça hicvedilmiştir. Aynı zamanda tabip olan Ebü'l-Kâsım Hibetullah, hekimlik âletleriyle dahi muhârebe edecek cesâreti olduğu hâlde Haysa Beysa'yı kılıcını kınından çıkaramayacak kadar korkak veyâhut umursamaz olduğu için tenkit etmiştir. İfâde etmekte fayda bulunmaktadır ki; Ebü'l-Kâsım Hibetullah, Haysa Beysa ile devamlı sûrette anlaşmazlıklar yaşamıştır. Bağdat'taki askerler, Abbâsî Halifesi Muktefî-Liemrillâh döneminde Selçuklu Sultanı'na karşı çıkmaya çalıştıkları sırada ikisi arasındaki problemler daha yoğun yaşanmış ve bu sıkıntılı devirde yaşananları düşünen Ebü'l-Kâsım Hibetullah “darlık, zor durum, huzursuzluk” mânâsına gelen Haysa Beysa lâkabını şâir için kullanmaya başlamıştır (İbn Ebû Usaybia, t.y., s. 380).

عن ساحتیه وزاغت الأیصارُ	في موقف وقف الحمام ولم یزغ
بطوالهنّ تقصر الأعمارُ	فقنا تسيل الدماء علی قنا
فکأتما عب الغبار غبارُ	ورؤوس أبطال تطایر بالطّبی

⁴⁴ İbnü'l-Ezrak, (1992, s. 94) Irak'ta sultanın maiyeti ve adamları için 20.000 atlı beslendiğini ve bütün bunların Sultan Mes'ûd'un ölümüyle halifeye kaldığını zikretmiştir.

Savaş cephesinde ölüm dimdik ayakta
 Uzaklaşmadı, gözlerin inhıraf ettiği bir yerde,
 Oluk oluk kanlar akarken mızrak üstüne mızrak uçuyor
 Her uzun mızrakla ömürler kısalıyordu.
 Kılıçlar indikçe cengâverlerin başları havalanıyor,
 Sanki toz bulutları gibi yükseliyordu.⁴⁵
 (el-Hüseynî, 1933, s. 141)

el-Hüseynî'nin, Tenûhî'ye⁴⁶ âit olarak zikrettiği dizelerde ise Irak Selçuklu Sultanı Muhammed b. Mahmûd (548-554/1153-1159) ile amcası Süleyman Şah arasında geçen harp hamâseti gösteren biçimde tavsif edilmiştir.

547 (1153) senesinde Sultan Muhammed b. Mahmûd tahta çıktıktan kısa bir süre sonra hükümdarlığına îtirazlar gelmeye başlamış ve Sultan Muhammed Tapar'ın oğlu Süleyman Şah bâzı devlet adamlarının da desteğiyle isyan teşebbüsüne girişmişti. Süleyman Şah, çok geçmeden yeğeni Sultan Muhammed'in kendi üzerine kuvvet gönderdiğini haber alınca, İran'ın güneybatısındaki Hûzistan'a, ardından da Bağdat'a halifenin yanına gitmiştir. Abbâsî Halifesi ise siyâsî hâkimiyetini güçlendirmek için aradığı fırsata Selçuklu Melikleri arasındaki mücâdelelerden yararlanmak sûretiyle yeniden kavuşmuştur (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 11, s. 178; Bündârî, 1943, s. 221; Çevik, 1995, s. 33; Özeydin, 2006, C. 31, s. 145-146).

Halife Muktefi-Liemrillâh, Süleyman Şah'ın Sultan Muhammed ile muhârebe etmesi için 3.000 kişilik bir yardım kuvveti hazırlamış ve onlarla Rebûlevvel 551'de (Mayıs 1156) Bağdat'tan ayrılmıştır. Bağdat'ın 190 kilometre kuzeydoğusunda Bağdat-Horasan yolu üzerindeki Hulvan'da Sultan Muhammed'in kardeşi Hûzistan Meliki Melikşah da müttefiklere katılmış, Süleyman Şah da onu kendisine velâht ilân etmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 11, s. 178; Çevik, 1995, s. 34). Arrân'a giderek Azerbaycan Atabegi Şemseddin İlideniz'le⁴⁷ de görüşen Süleyman Şah'ın etrafında çok sayıda asker toplanmasına rağmen amcasının bu hazırlıklarından haberdar olan Sultan Muhammed de boş durmamış ve Musul hâkimi Kutbeddin Mevdûd b. İmâdüddin (544-565/1149-1170) ile nâibi,

⁴⁵ Eserin Türkçe tercümesinde bu ifâdeler şiir şeklinde değil nesir hâlinde olayların akışı esnâsında kaydedilmiştir.

⁴⁶ Ortaçağ'da bu isimde birçok şâir olduğu için verilen bilginin azlığından hangi şahıs olduğunu tespit etmek mümkün olmamıştır.

⁴⁷ Azerbaycan Atabegi hakkında bkz. (Öztürk, 2019, s. 126-136; Kaya, 2017; Ögün Bezer, 2000, C. 22, s. 81-82). Râvendî, (1999, C. 2, s. 256) Atabeg İlideniz'in mücâdelenin ardından yaptıklarından dolayı Sultan Muhammed'den özür dilediğini ve affedildiğini zikrederken, Bündârî (1943, s. 221) tam tersi bir şekilde atabegin Süleyman Şah ve etrafında toplananlara ehemmiyet vermediğini belirtir.

aynı zamanda ordu kumandanı Zeyneddin Ali Küçük'ü⁴⁸ (ö. 562/1167) çeşitli vaadlerde kendi tarafına çekmeyi başarmıştı.

Nihâyetinde ise yanına Irak Selçuklu Devleti'ndeki önemli emîrlerden İnanç'ı da alarak Süleyman Şah ile savaşmak üzere Âzerbaycan'a doğru harekete geçmiştir. İki ordu, 551 yılı Cemâziyelevvel'inde (Temmuz 1156) Aras Nehri kıyısında karşı karşıya gelmiş ve dizelerde de görüldüğü üzere oldukça çetin geçen mücâdeleyi Sultan Muhammed'in kuvvetleri kazanmışlardı. Hilâfet kuvvetleri, zafer elde edemediklerinden dolayı nedâmetle Bağdat'a dönmüşler; muhârebede bozguna uğrayan Süleyman Şah Bağdat'a dönerken yolda Ali Küçük tarafından tevkif edilerek Musul Kalesi'ne hapsedilmişti (el-Hüseynî, 1943, s. 99-100; İbnü'l-Ezrak, 1992, s. 119-120; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 11, s. 178; Bündârî, 1943, s. 221; Çevik, 1995, s. 34-35; Sümer, 2005, C. 30, s. 552-553). Abbâsî Hilâfeti'nin tedricen ve gizliden Selçuklu hegemonyasından kurtulma çabası içine girdiği bu süreç, bilhassa 34. Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh (573-622/1180-1225) devrinde hilâfetin asıl niyetini açık bir şekilde gösteren bir hüviyete büründüğü görülmektedir.

يا أسد الموت تخلصته
من بين لحيي لبوة خادره
قد كانت الدنيا شفت لو عتي
منه ولكن لاذ بالآخره

Ey ölümün aslanı! Onu kurtardın
Pusuya yatmış bir dişi aslanın ağzından.
Bu dünyada ona dâir öfkem dinmişti,
Ancak o öbür dünyaya sığındı.
(el-Hüseynî, 1933, s. 153; 1943, s. 108)

Âzerbaycan Atabegi Şemseddin İldeniz, Fars Atabegi Sungur b. Mevdûd'un (543-556/1148-1161) vefâtının ardından adı zikredilmemiş olan bir şâirin yukarıda zikredilen dizeleri okumuştur (el-Hüseynî, 1933, s. 153; 1943, s. 108). Fars Atabegliği (Salgurlular) İran'ın Fars bölgesinde Oğuzların Üçoklar Kolu'na mensup Salgur ya da Salur Kabîlesi tarafından tesis edilen Türk-İslâm hânedarıydı. Selçukluların Fars Meliki Melikşah b. Mahmûd'un, bölgede yaşayan Salgurluların reisi olan atabegi Sungur b. Mevdûd'un kardeşini suçsuz yere öldürmesi üzerine Atabeg Sungur isyan ederek Fars Meliki'ni yenilgiye uğratmış,

⁴⁸ Begteginliler de denilen Erbil Atabegliği'nin de kurucusu Zeyneddin Ali Küçük hakkında bkz. (Öğün Bezer, 2000; Alptekin, 1989, C. 2, s. 410).

Şîraz'ı ele geçirerek Salgurlular veyâhut Fars Atabegleri adıyla bilinen hânedanının temellerini atmıştı (543/1148).⁴⁹

Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah b. I. Tuğrul (556-572/1160-1177) tahta çıktığında, aynı zamanda yeni sultanın üvey babası olan Atabeg Şemseddin İldeniz yönetimi tamamen ele geçirdi. Bu durum, Emîr İnanç liderliğindeki İsfahan Vâlisi İzzeddin Satmaz b. Kaymaz, Kazvin Vâlisi Alp Argun İbnü'l-Bâzdâr gibi bâzı emîrlerin kendisine karşı aralarında ittifak yapmalarına sebep oldu. Bu emîrler Salgurlu Atabegi Sungur b. Mevdûd'a haber göndererek o sırada Şîraz'da yanında bulunan Sultan Arslanşah'ın kardeşi Melik Muhammed b. I. Tuğrul'u kendilerine yollamasını istediler. Durumu kendi çıkarlarına uygun bulan Fars Atabegi Sungur, Melik Muhammed b. I. Tuğrul'u 1.000 kişilik bir kuvvetle yola çıkarmıştı. Diğer emîrler de yaklaşık 20.000 kişilik bir kuvvet topladıkları hâlde Atabeg İldeniz, Hemedan civârında vukû bulan mücâdelede başarılı olmuş ve muhâlif emîrlere karşı büyük bir gâlibiyet kazanmıştır (Kummî, 1363, s. 189; el-Hüseynî, 1943, s. 102-103; Râvendî, 1999, C. 2, s. 273; Bündârî, 1943, s. 265-266; Reşîdüddin, 2010, s. 249; Krş. Merçil, 1991, s. 39; Öztürk, 2019, s. 126-127; Kaya, 2017, s. 44-45; Öğün Bezer, 2009, C. 37, s. 527-528).

Nitekim el-Hüseynî, Fars Atabegi Sungur'un berâberinde askerlerle birlikte Melik Muhammed'i göndermesinin, Atabeg İldeniz tarafından unutulmadığını aksine atabegin intikam almak istediğini dahi zikretmiştir (1943, s. 108). Fars Atabegi'nin vefât haberi kendisine ulaştığında okumuş olduğu dizeler de Şemseddin İldeniz'in bu hislerini, öz alma arzusunu açıkça göstermektedir. Bu durum hem Irak Selçuklu Sultanlarının içinde olduğu zâfiyeti göstermekte hem atabeglerin devlete hâkim bir pozisyonda bulunduklarına işâret etmekte hem de bölgedeki küçük hânedanların kendi hâkimiyetlerini muhâfaza etmek ya da genişletmek için giriştikleri mücâdelelere örnek teşkil etmektedir.

SONUÇ

Türkiye'de ve dünyada Selçuklu tarihi alanında incelemelerde bulunan araştırmacılar için bir başvuru kaynağı niteliğinde olan Sadruddîn el-Hüseynî'nin eserinde bulunan manzûmelerin ele alındığı bu makalede, mezkûr edebî türden çıkarılan birtakım meal ve bilgiler sâyesinde Türk-İslâm târihî ve kültürüne farklı bir açıdan bakılmıştır.

Manzûmelerin siyâsî, askerî hattâ iktisâdî tarihe katkı sağlayacak yardımcı metinler olduğu gerçeği gözden uzak tutulmamalı ve bu sebeple edebî metinlerin kroniklerdeki fonksiyonunun isâbetle tâyin edilmesi elzemdir. Bu bakış açısından

⁴⁹ Fars Atabegleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Merçil, 1991; 2009, C. 36, s. 29-31).

yola çıkarak el-Hüseynî'nin *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye'de*, Selçuklu Veziri Amîdûlmülk Kündürî için yazılan manzûmeyle eserine başlamış olması dikkat çekicidir. Akabinde Selçuklu Sultanlarıyla iyi ve kötü ilişkiler içinde olan vezirlerin sâhip oldukları müspet ve menfî özellikler, devlet adamlarının daha iyi konumlara gelebilmek adına giriştikleri desîseler, ahde vefâ gösteren ve hizmetlerine nankörlükle yanıt veren hükümdarlar, Abbâsî Halifelerinin birtakım özellikleri, vezirler ile yakın münâsebetler içinde bulunan devlet adamları şiirlerde ele alınan konular arasındadır. Ayrıca Selçuklu Emîrlerinin elde ettikleri başarılarla rağmen katledilişlerine, Arap Meliki'nin Selçuklu Sultanı ve Abbâsî Halifesi'yle olan ilişkilerine, devlet adamları arasındaki rekâbete, Büyük Selçukluların Katvan Savaşı'na sürükleyen sebepler ile muhârebenin neticelerine dâir eserdeki manzûmelerden birtakım mâlûmat devşirmek mümkündür. el-Hüseynî şiirlerinde; Bağdat'ın güzelliğine ve mâmur oluşuna, Irak Selçuklu Devleti'nin tesisinden sonra emîr ve atabeglerin mücâdelelerine, Abbâsî Hilâfeti'nin Selçuklu hegemonyasından kurtulmak için müdâhil oldukları iç meselelere, muhârebeler esnâsında yaşananlara ve askerlerin cengâverliğine, Selçuklu himâyesindeki atabeglikler arasındaki mücâdelelerin okuyucu tarafından anlaşılmasına naklettiği manzûm kayıtlar vesîlesi ile rehber olmakta ve bunun yanında Türk-İslâm dünyasının XI.-XII. yüzyıllardaki durumunu edebî bir dille gözler önüne sermektedir.

Tarihsel gerçekliği esnek bir zeminde sergileyen şiirler, başka birçok kaynak ile mukâyese edildiğinde yaşanmış olayların üstündeki sis perdesinin kalkmasına aracı olduğu gibi, hissî bir lisan ile yazılan şiirlerin mânâsı ve etkisi çağdaşı olan kaynakların verdiği bilgilerle bir bütünlük kazanmaktadır. Nitekim o devirde yazılmış şiirlerin verdiği mâlûmat üzerinden yapılan karşılaştırmalı incelemeler, Yakın Doğu'da vukû bulan hâdiseleri farklı bir açıdan ortaya koymaktadır. Kaleme alınmış manzûmeler, yazarın hissiyatını aktarırken söylenmek istenenlerin ötesinde o dönemde yaşamış şahıslar hakkında ehemmiyetli bilgiler sunmaktadır. İçeriği itibârıyla ise daha ziyâde kırılganlıklar, üzüntüler, kızgınlıklar ve pişmanlıklar üzerine inşâ edilmiş olan bu şiirler üzerinden ilgili yüzyıllarda siyâsî ve askerî tarihte yaşananlar kronolojik bir sırayla müellif tarafından aktarılmıştır.

Elbette ki edebî metinlerin yegâne gâyesi, târihî hakikatleri aktarmak değildir. Fakat dikkatli bir okuyucunun yapacağı satır arası okumalar, anlatılmak istenenden fazlasını ifâde edecektir. Dolayısıyla el-Hüseynî'nin naklettiği şiirlere bu gözle bakıldığı takdirde literatüre katkı sağlayacağını belirtmek yerinde olacaktır.

EXTENDED SUMMARY

The Great Saldjūkids (431-552/1040-1157), which ruled over a wide geography from Kāshghar to the Bosphorus shores, from Mā Warā' al-nahr to Yaman, from the Caucasus to the al-Ḥidjāz, is one of the greatest states established by the Turks in the Middle Ages. Saldjūkids, who played an important role in the Turco and Islamic world, since the 10th century. They were formed in five branches as Great Saldjūkids, the Saldjūks of Kirmān (440-583/1048-1187), the Saldjūks of Rūm (467-708/1075-1308), the Saldjūks of Syria (471-511/1079-1117) and the Saldjūks of 'Irāk (513-590/1119-1194). During the reign of the Saldjūkids, in the neighboring geographies; in addition to political formations such as the Byzantine Empire (330-1453), 'Abbāsīd (132-656/750-1258), Ghaznavīds (352-582/963-1186), Qarakhānīds (225-608/840-1212), Fāṭimīds (297-567/909-1171), Crusader States, there were also atabegates and principalities (amirates). Therefore, the Saldjūkid period should be considered as a part of a common history with all of these political structures.

However, there are many significant academic studies on the history of the Saldjūkids, and it is obvious that the manzūmas in the literature are not sufficiently used to illuminate the relevant periods. It is wrong to see manzūmas only as materials for the history of literature. It should also be taken into account that this literary genre will enable him to read a period from the point of view of political, economic and even military history. As a matter of fact, at this point, the use of poems in medieval historical sources will shed light on political and social events.

There is little information about the life of Şadr al-Dīn al-Ḥusaynī (d. after 590/1194), who lived in the second half of the 12th century and is understood to be one of the leading scholars of his time. Although his work *Zubdat al-tawārīkh* has not reached our time independently, it has reached our time thanks to the quotation of an unknown author in his work called *Akhbār al-Dawla al-Saldjūqiyya*, which he wrote after 622 (1225). Researchers who carry out studies on Saldjūkid and Medieval history in both political and socio-cultural fields often make use of al-Ḥusaynī's work.

Although there are translations of the work in Arabic, Turkish and English languages, the manzūmas that can be described as poetry have not been dealt with separately until today. As a result of this situation, first of all, the poems in the work were determined, and then a style was followed so that both the original writing and the Turkish translation could be compared. Determining the purpose of writing for each poem, examining the information in the couplets by comparing them with historical realities and other sources are among the writing purposes of this research.

Since the fact that the manzûmas are auxiliary texts that will contribute to political, military and even economic history should not be overlooked, it is necessary to accurately determine the function of literary texts in the chronicles. It is noteworthy that al-Ḥusaynî started his work with a manzûma written for the Salḍjûkid Wazîr 'Amîd al-Mulk Kundurî in *Akhbâr al-Dawla al-Salḍjûkiyya*. Subsequently, the positive and negative characteristics of the viziers who had good and bad relations with the Salḍjûkid Sultans, the attempts of the statesmen to reach better positions, the rulers who were loyal to their covenants and responded to their services with ungratefulness, some characteristics of the 'Abbāsîd Caliphs, the statesmen who had close relations with the viziers are among the subjects discussed in the poems. In addition, it is possible to gather some information from the poems in the work about the massacres of the Salḍjûkid Amîrs despite their success, the relations of the Arab Malik with the Salḍjûkid Sultan and the 'Abbāsîd Caliph, the rivalry between the statesmen, the reasons that led the Great Salḍjûkîds to the Battle of Kaṭwān, and the results of the war. In al-Ḥusaynî's poems, the beauty and prosperousness of Baghdād, the struggles of the amîrs and atabegs after the establishment of the Salḍjûkid State of 'Irāk, the internal issues of the 'Abbāsîd Caliphate to get rid of the Salḍjûkid hegemony, the events that took place during the battles and the warfare of the soldiers in the wars between the Salḍjûks has been a guide through the verse records he narrated by him. He also revealed the situation of the Turco-Islamic world in the 11th and 12th centuries in a literary language.

The poems that present the historical reality on a flexible basis, when compared with many other sources, lift the mystery over the events. The meaning and effect of the poems written in a sensual language gain integrity with the information given by the contemporary sources. As a matter of fact, comparative analyzes made on the information given by the poems written in that period reveal the events that took place in the Near East from a different perspective. Written manzûmas provide important information about the people who lived at that time, beyond what is wanted to be said while conveying the author's feelings. In terms of content, these poems, which are built on resentments, sorrows, anger and regrets, have been conveyed by the author in a chronological order of what happened in the political and military history in the relevant centuries.

Of course, the sole purpose of literary texts is not to convey historical truths. However, the readings between the lines made by a careful reader will express

more than what is meant. We believe that looking at the poems narrated by al-Ḥusaynī from this perspective will be beneficial in literature reading.

In this article, the poems in the work of Şadr al-Dīn al-Ḥusaynī, which is a reference source for researchers in the field of Salḡūḡid history in Turkey and in the world, are discussed. It is aimed to contribute to Turco-Islamic history and culture thanks to some translations and information derived from this literary genre.

KAYNAKÇA

- Alican, M. (2018). *Selçuklunun öncü veziri Amîdülmülk Kündürî*. İstanbul: Erdem Yay.
- Alptekin, C. (1989). Ali Küçük. *İslâm ansiklopedisi* (C. 2, s. 410). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Ayaz, Q. (1985). An Unexploited source for the history of the Saljûqs: A Translation of and Critical Commentary on the Akbar al-Dawlat al-Saljûqiyya (Ph. D. dissertation). University of Edinburgh, Edinburgh.
- Azar Nasırabadi, G. (2020). Büyük Selçuklular Dönemi'nde Hemedan'ın siyasi tarihi. *USAD*, (12), 209-236.
- el-Azhari, Taef Kamal (1997). *The Saljûqs of Syria: during the crusades 463-549 A. H./1070-1154 A.D.* Berlin.
- Bâharzî, Ali b. Hasan. (1414/1993). *Dümyetü'l-Kasr ve 'usratü ehli'l-'asr* (C. 2). (Altuncî, M. Nşr.). Beyrut.
- Bosworth, C. E. (2004). al-Husaynî. *EP* (C. 12 suppl., p. 378.). Leiden: Brill
- Bündârî, (1943). *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-'usra Irak ve Horasan Selçukluları tarihi* (Burslan, K. Çev.). İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Cahen, Cl. (1969). Selçuklu devri tarih yazıcılığı (Kaymaz, N. Çev.). *TAD*, VII/(12-13), 93-221.
- Çevik, A. (1995). Sultan Muhammed, Sultan Süleymanşah, Sultan Arslanşah Devrinde Irak Selçukluları Tarihi (548-572/1153-1176) (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Demirci, M. (2019). Selçuklu veziri Amîdülmülk Kündürî ve Selçuklu dinî siyasetindeki yeri. *SUTAD*, (46), 221-239.
- Hacıgökmen, M. A. (2012). *Türkiye Selçuklularında avcılık*. Konya: Kömen Yay.
- Hamdullah el-Müstevfî (2018). *Târih-i Güzîde* (Öztürk, M. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Hâdmîr, (1317). *Düstûrü'l-vüzerâ'* (Saîd-i Nefisî Nşr.). Tahran.
- Hindûşah es-Sâhibî (1357). *Tecâribü's-selef* (A. İkbâl Nşr.). Tahran.
- Huncan, Ö. S. (2007). *Türk hakanlığı Karahanlılar (766-1212)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yay.
- el-Hüseynî, Sadruddîn Ali b. Nâsır (1933). *Ahbârü'd-devleti's-Selcukıyye* (İkbâl, M. Nşr.). Lahor.
- el-Hüseynî, Sadruddîn Ali b. Nâsır (1943). *Ahbârü'd-Devleti's-Selcukıyye* (Lugal N. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- el-Hüseynî, Sadruddîn Ali b. Nâsır (2011). *The history of the Seljuq State: A translation with commentary of the akhbar al-Dawla al-Saljuqiyya*. (Bosworth, C. E. Trans.). London-New York.
- İbn Ebû Usaybia. (t.y). *Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etıbbâ* (Dâru mektebetü'l-hayât Nşr.). Beyrut.
- İbn Hallikân. (1397/1977). *Vefeyâtü'l-a'yân* (C. 1-5). (Abbas, İ. Nşr.). Beyrut.
- İbn Kesîr. (1995). *el-Bidâye ve'n-Nihâye büyük İslâm tarihi* (C. 12). (Keskin M. Çev.). İstanbul.
- İbnü'l-Adîm. (1982). *Buğyetü't-taleb fî târih-i Haleb biyografilerle Selçuklular tarihi* (Sevim, A. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- İbnü'l-Adîm. (1417/1996). *Zübdetü'l-haleb min târihi Haleb* (Halîl el-Mansûr Nşr.). Beyrut.

- İbnü'l-Cevzî. (1992). *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem* (C. XVI-XVIII). (Atâ, [Muhammed Abdülkâdir]- Atâ, [Mustafa Abdülkâdir] Nşr.). Beyrut.
- İbnü'l-Esîr. (1424/2003). *el-Kâmil fi't-târih* (C. 8). (ed-Dakkâk, M. Y. Nşr.). Beyrut.
- İbnü'l-Esîr. (1987). *el-Kâmil fi't-târih* (C. 10-11). (Özaydın, A. Çev.). İstanbul: Bahar Yay.
- İbnü'l-Ezrak el-Fârikî. (1992). *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmü'l-Artukıyyîn Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısmı)* (Savran, A. Nşr.). Erzurum.
- İbnü'l-Kalânîsî. (1908). *Zeylû Târihi Dımaşk* (Amedroz, H. F. Nşr.). Beyrut.
- İkbal, Abbâs. (1338). *Vezâret der 'Ahd-i Selâtin-i Büzürg-i Selcûkî*, (M. Takî Dânişpejûh-Yahyâ Zükâ' Nşr.). Tahran.
- İzgi, C. (1994). Ebiverdî. *İslâm ansiklopedisi* (C. 10, s. 76-77). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kafesoğlu, İ. (1973). *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Kaya, P. (2017). Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194) (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Kaya Tan, P. (2020). Irak Selçuklu, Abbâsî hilâfeti ve Büyük Selçuklu üçgeninde kudretli Hille Emîri: Dübeys b. Sadaka. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (16), 225-249.
- Kaymak, S. (2014). Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah ve Dönemi (1031-1075) (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Kesik, M. (2021). *Selçuklu müesseseleri ve medeniyeti*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Kesik, M. (2018). Büyük Selçuklu Devleti veziri ve Türk tarihinin önemli devlet adamlarından Nizâmü'l-Mülk. *USAD*, (8), 53-81.
- Kızıldaş, E. (2018). Amîdülmülk el-Kündürî ve Büyük Selçuklu Devleti'ne Hizmeti (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- Konukçu, E. (1992). Balasagun. *İslâm ansiklopedisi* (C. 5, s. 4). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Köymen, M. A. (1976). *Tuğrul Bey ve zamanı*. İstanbul: MEB Yay.
- Köymen, M. A. (1984). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihi, ikinci imparatorluk devri* (C. 2). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Köymen, M. A. (2001). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihi, Alp Arslan ve zamanı* (C. 3). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Köymen, M. A. (2018). Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk ve târihî rolü. S. Tarıfci, K. K. Kaya (Haz.), *Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen toplu makaleler* (C. 2, s. 131-143.). Ankara.
- Kummî. (1363). *Târihu'l-vüzerâ'* (M. Takî Dânişpejûh Nşr.). Tahran.
- Kütübî. (1973). *Fevâtü'l-Vefeyât* (C. 2). (Abbas, İ. Nşr.). Beyrut.
- Merçil, E. (1991). *Fars Atabegleri Salgurlular*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Merçil, E. (2011). *Selçuklular'da saraylar ve saray teşkilâtı*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Merçil, E. (2015). *Selçuklular zamanında dîvân teşkilâtı (merkez ve eyalet dîvânları)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Merçil, E. (2009). *Salgurlular. İslâm ansiklopedisi* (C. 36, s. 29-31). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Mîrhând. (1339). *Ravzatü's-safâ' fî sîreti'l-enbiyâ' ve'l-mülûk ve'l-hulefâ'* (C. 4). Tahran.

- Öğün Bezer, G. (2000). *Begteginliler Erbil'de bir Türk beyliği* (526-630/1132-1253). İstanbul: Türk Gençlik Vakfı Yay.
- Öğün Bezer, G. (2000). İldeniz, Şemseddin. *İslâm ansiklopedisi* (C. 22, s. 81-82). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Öğün Bezer, G. (2009). Sungur. *İslâm ansiklopedisi* (C. 37, s. 527-528). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özaydın, A. (1990). *Sultan Muhammed Tapar devri Selçuklu tarihi* (498-511/1105-1118). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Özaydın, A. (2001a). *Sultan Berkıaruk devri Selçuklu tarihi* (485-498/1092-1104). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay.
- Özaydın, A. (2014). Selçuklular döneminde Nakîbü'n-Nukabâların siyâsî, idârî ve içtimâî hayattaki rolleri: Tırâd b. Muhammed ve oğlu Ali b. Tırâd el-Kureşî el-Hâşimî el-Abbâsî ez-Zeynebî örneği. *TYB Akademi: Osman Turan ve Selçuklular*, (12), 101-114.
- Özaydın, A. (2001b). Kâim-Biemrillâh. *İslâm ansiklopedisi* (C. 24, s. 210-211). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özaydın, A. (2002). Kündürî. *İslâm ansiklopedisi* (C. 26, s. 554-555). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özaydın, A. (2004). Mezyedîler. *İslâm ansiklopedisi* (C. 29, s. 550-551). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özaydın, A. (2006). Muktefi-Liemrillâh. *İslâm ansiklopedisi* (C. 31, s. 145-146). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özaydın, A. (2007a). Nizâmülmülk. *İslâm ansiklopedisi* (C. 33, s. 194-196). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özaydın, A. (2007b). Rebîbüddeve. *İslâm ansiklopedisi* (C. 34, s. 501). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özaydın, A. (2008). Sadaka b. Mansûr. *İslâm ansiklopedisi* (C. 35, s. 385-387). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özaydın, A. (2012). Tutuş. *İslâm ansiklopedisi* (C. 41, s. 446-449). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özel, A. (2008). Sadrüşşehîd. *İslâm ansiklopedisi* (C. 35, s. 425-427). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özgüdenli, O. G. (1994). Sultan Sencer ve Kara-Hitaylar: Katavan savaşı (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Özgüdenli, O. G. (2004). Selçuklu-hilâfet münasebetlerinde bir dönüm noktası: Halife el-Müsterşid'in katli meselesi. *Tarih Dergisi*, (39), 1-35.
- Özgüdenli, O. G. (2006). Müsterşid-Billâh. *İslâm ansiklopedisi* (C. 32, s. 145-147). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özgüdenli, O. G. (2016). Hüseyinî, Ali b. Nâsır. *İslâm ansiklopedisi* (Ek-I, s. 572-573). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özkuzugüdenli, B. (2014). Hasan-ı Yezdî'nin Câmî'u't-Tevârîh-i Hasenî isimli Eserinin Selçuklular Kısmı (Giriş-Farsça Metin-Türkçe Tercüme) Yayımlanmamış doktora tezi. Marmara Üniversitesi, İstanbul.

- Öztürk, M. (2019a). *Irak Selçuklu Devleti atabegleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Öztürk, M. (2019b). Bilâdü's-Şâm'daki Haçlı tehlikesine karşı sesini duyuramayan kadı, âlim, sefir: Ebû Sa'd el-Herevî. *USAD*, (11), 153-170.
- Paydaş, K. (2005). Büyük Selçuklu Devleti kumandanlarından Urfa Fatihî Bozan Bey. *Türk Dünyası Araştırmaları*, (156), 75-81.
- Piyadeoğlu, C. (2017). *Sultan Alparslan fethin babası*. İstanbul: Kronik Yay.
- Râvendî. (1999). *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr - gönüllerin rahatı ve sevinç alâmeti* (C. I-II). (Ateş, A. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Renterghem, V. V. (2011). Social and urban dynamics in Baghdad during the Saldjûq period (mid. Vth/XIth-mid. VIth/XIIth c.). *İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm)* içinde (C. I, s. 171-192.). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay.
- Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî. (2010). *Cami'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti* (Göksu E.-Güneş H. H. Çev.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Safedî. (2004). *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (C. XVII). (Karawulsky, D. Nşr.). Wiesbaden.
- Salman, H. (1973). *Karluklar* (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Salman, H. (2014). Katavân Savaşı'nda Karlukların rolü. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/(2), 69-77.
- Salman, H. (2001). Karluklar. *İslâm ansiklopedisi* (C. XXIV, s. 509-510). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Sarmış, İ. (1998). Haysa Beysa. *İslâm ansiklopedisi* (C. XVII, s. 79-80). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Sevim, A. (1989). *Suriye-Filistin Selçuklu devleti tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Sevim, A. (1990). *Ünlü Selçuklu komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Sibt İbnü'l-Cevzî. (1998). *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân* Sibt İbnü'l-Cevzî'nin *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-âyân* adlı eserindeki Selçuklularla ilgili bilgiler II Sultan Alp Arslan dönemi. (Sevim, A. Çev.). *Belgeler*, XIX/(23), 1-51.
- Strange, G. Le. (1900). *Baghdad during the Abbasid caliphate*. Oxford.
- Sübkî. (1383-1396/1964-1976). *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ* (C. 5). (Abdülfettâh M. el-Hulv-Mahmûd M. et-Tanâhî Nşr.). Kahire.
- Sümer, F. (2005). Muhammed b. Mahmûd. *İslâm ansiklopedisi* (C. 30, s. 552-553). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Süyûtî. (1424/2003). *Târîhu'l-hulefâ'*. Beyrut.
- Şeşen, R. (1993). Dârülhilâfe. *İslâm ansiklopedisi* (C. 8, s. 538-539). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Şeşen, R. (2000). İmâdüddin el-İsfahânî. *İslâm ansiklopedisi* (C. 22, s. 174-176). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Talu, M. (1991). Bâharzî, Ali b. Hasan. *İslâm ansiklopedisi* (C. 4, s. 474). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Taneri, A. (1967). Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük. *TAD*, V/(8-9), 75-186.
- Taşagıl, A. (2001). Karahıtaylar. *İslâm ansiklopedisi* (C. 24, s. 415-416). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

- Uluçam, A. (1991). Âzamiye Külliyesi. *İslâm ansiklopedisi* (C. 4, s. 301-302). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Yâkût el-Hamevî. (1397/1977). *Mu'cemü'l-büldân* (C. 2, 4). (Dâru Sâdır Nşr.). Beyrut.
- Yazıcı, T. (1998). Hemedan. *İslâm ansiklopedisi* (C. 17, s. 183-185). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Zahîrüddîn-i Nîsâbûrî. (2004). *Selcûknâme* (Morton, A. H. Nşr.). London.
- Zehebî, (1417/1996). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* (C. 15, 18). (Şuayb el-Arnaût-Muhammed Naîm el-Araksûsî Nşr.). Beyrut.

